

İngiltere'nin Arap İsyanı Tertibi (1914-1918): İsyanın Cumhuriyet Dönemi Hükümet Programlarındaki Dış Politika Yansımaları

İsmail KÖSE*

Özet

Arap yarımadasının büyük kısmı, Yavuz Sultan Selim'in 1517 yılında Mısır'ı fethinden sonra Osmanlı Devleti'nin topraklarına katılmış ve bu tarihten 1916 yılına kadar; Mısır'ın önce Napolyon Bonapart komutasındaki Fransızlar tarafından işgali (1798-1801) ve daha sonra 1882 yılında İngiltere tarafından ilhakı istisna olmak üzere yaklaşık 400 yıl Osmanlı idaresinde kalmıştır. Arap yarımadasındaki Osmanlı varlığı I. Dünya Savaşı'nın başlarındaki isyan ile sona ermiştir. Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı son başkaldırı olan Arap isyanı, I. Dünya Savaşı'nın en zorlu günlerinde Çanakkale'de bir varoluş mücadelesi verilirken gerçekleşmiştir. İsyana Araplar bir bütün olarak destek vermemişlerdir. Buna karşın Arap yarımadasındaki Türk askerleri isyan nedeniyle önemli miktarda zarar görmüşler ve zayıf vermişlerdir. Zikredilen durum siyasallaşan Arap milliyetçiliğinin de etkisiyle Cumhuriyet kurulduktan sonra Türk-Arap ilişkilerinde bir güvensizlik ortamı oluşturmuş, kimi dönemlerde yakınlaşmalar sağlanmış olsa bile diplomatik ilişkiler tarihsel güvensizlik üzerinde şekillenen tereddütlü telakki nedeniyle uzun süre güven artırıcı temellerde yapılanma imkânından yoksun kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: İsyân, İngiltere, Türk Dış Politikası, Araplar

Britain's Plot for Arab Revolt (1914-1918): The Revolt's Reflections on Republic Era Government Programs

Abstract

Arabian peninsula was brought under Ottoman rule after the conquest of Egypt by Sultan Selim the Grim in 1517. From this date onward it was ruled by Ottomans about 400 years. The only exception of Ottoman rule, were Egypt's invasion by French under Napoleon Bonaparte (1798-1801) and later annexation by Britain in 1882. Ottoman existence in Arabian peninsula ended due to the revolts during the first years of World War First. Arab revolts were the last uprising against the Ottomans that they had to face with. The revolts were plotted during the most difficult days of World War First during the Dardanelles Wars, because of which Turkish soldiers confronted considerable losses and damages in Arabia. Therefore after the very foundation of Turkish Republic, World War First experiences, fueled by politicized Arabian nationalism also paved the way to mistrust of Turkish decision makers. Despite a few periodical betterments of the relations between both sides due to hesitant approaches, for a long time it could not be possible to establish mutual confidence building measures in diplomatic relations.

Key Words: Revolt, England, Turkish Foreign Policy, Arabs

Fransız Devrimi (1789) sonrasında hızla yayılan milliyetçilik akımlarından öncelikli olarak çok uluslu iki imparatorluk olan Osmanlı Devleti ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu yakından etkilendi. Her iki imparatorlukta farklı etnik gruplar, ulus devletlerini kurmak isteğiyle ya da büyük oranda Çarlık Rusyası tarafından kışkırtılan *pan-slavist* politikalar doğrultusunda bir dizi isyan ve başkaldırı denemesi gerçekleştirdiler. Milliyetçilik akımları sadece etnik kimlik düzleminde değil din ve mezhep temelli ayrışmaların da tetikleyicisi oldu. Bu açıdan Balkanlar çok uluslu ve çok dinli/mezhepli yapısıyla Osmanlı Devleti ve Avusturya Macaristan İmparatorluğu için en hassas bölgeydi.

* Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, E-mektup: ismailkosetr@hotmail.com

Nitekim ilk isyanlar da Balkanlar'da başladı. Fransız Devrimi 1889 senesinde yüzüncü yıldönümünü kutladığı esnada Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki topraklarının büyük kısmı elden çıkmış, milliyetçilik ateşi güneydeki Arap yarımadasına kadar ulaşmıştı. 19. yüzyılın son çeyreğinde milliyetçilik ilk olarak Hıristiyan Araplar, kısa bir süre sonra da Müslüman Araplar arasında her geçen gün daha fazla taraftar toplamaya başlamıştır. Müslüman Araplar I. Dünya Savaşı esnasında, Osmanlı Devleti'nin en zor döneminde Türklere isyan ederek Arap yarımadasının elden çıkmasına sebebiyet vermişlerdir. Gerek isyanın zamanlaması, gerekse düşmanla yapılan işbirliği dolayısıyla Türk askerlerine reva görülen muamele sebep-sonuç ilişkisi içerisinde savaş sonrası diplomatik ilişkileri ve karşılıklı telakkileri etkilemiştir.

Osmanlı Devleti'nin halefi olmasına karşın Türkiye Cumhuriyeti'nin laik bir yapıda örgütlenmesi, 1924 yılı Mart ayında halifeliğin kaldırılması, idari sistemi kökten değiştiren yeniliklere gidilmesi ve Batıcı bir hayat tarzı benimsenmesi gibi etkenlerin Arap devletleriyle kurulacak diplomatik, siyasi ilişkileri olumsuz yönde etkilemesi beklenebilecek bir keyfiyetti. Buna karşın, hiçbir siyasetçi tarafından açıkça dile getirilmemiş olmasına rağmen, Arap isyanı ve siyasallaşan Arap milliyetçiliği, Arap devletleriyle ilişkilerin seyrini en az Türkiye'nin örgütlenme modeli kadar yakından ve derinden etkilemiştir. Nitekim, "toplumsal öğrenme süreçleriyle devlet kimlikleri son tahlilde tarihsel olgularla inşa edil[diğinden]"¹ Osmanlı sonrası izlenen ilk dönem Türk Dış Politikası (TDP) telakkilerinin ve önceliklerinin anlaşılabilmesi için isyan sürecinin, yarattığı travma bu metafor ışığında irdelenecektir.

Özellikle 1960'lı yılların ortasına kadar uygulanan TDP telakkileriyle öncelikleri, Arap coğrafyasında siyasallaşan milliyetçilik ve başarısız ulus devlet kurma süreci, isyanın gidişatı ve sonuçları analiz edilmeden tam olarak anlaşılamayacaktır. Belirtilen nedenle bu çalışmanın ilk bölümünde Arap milliyetçiliği, ulus inşası ve Arap isyanındaki İngiliz tertibiyle, McMahon ile Şerif Hüseyin arasındaki mektuplaşmalara değinilmiş, ikinci bölümde Arap devletlerine yönelik Cumhuriyet sonrası TDP yaklaşımları hükümet programları üzerinden değerlendirilmeye çalışılmıştır. Amaç her iki halk arasında yeni anlaşmazlıklar ihdas etmek değil, yüksek sesle söylenmeyen, fakat TDP telakki ve öncelikleri üzerindeki etkisi açıkça hissedilen tarihi bir vakıyı somutlaştırarak analiz etmektir.

Çalışmanın sorunsal Arap isyanının, Türk halkı ve Cumhuriyet dönemi hükümetleri üzerindeki olumlu/olumsuz çarpan faktörünü ve algı etkisini ortaya çıkartmaktır. Bu tür bir sorunsal analizinde farklı yöntemlerin kullanılması mümkündür. Örneğin her iki taraftaki ders kitaplarındaki kurgunun incelenmesi, hükümet ve kamuoyu görüşlerinin araştırılması, gazetelerin gözden geçirilmesi vb. gibi araştırmaların mevcut algı üzerinde önemli veriler sağlayacağı muhakkaktır. Bu tür bir araştırma bu çalışmanın kapsamını aştığı ve özel bir tasarım çerçevesinde Cumhuriyet döneminde Arap coğrafyasına yönelik TDP telakkilerinin ortaya çıkarılması amaçlandığı için, hükümet programları üzerinden bir okuma ve değerlendirme tercih edilmiştir.

Metodolojik açıdan çalışmada, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi, İngiltere Dışişleri Bakanlığı Arşiv vesikaları, İngiliz Hükümeti'nin çıkardığı Arap bültenleri, dönemin gazeteleri ve konu ile ilgili ikincil kaynaklar, Türkiye Cumhuriyeti hükümet programları, Parti programları, TBMM tutanakları ve Arap milliyetçiliğini inceleyen eserler gözden geçirilerek objektif bir yargı oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada TDP telakkileri hükümet programları göz önüne

¹ Checkel, Jeffry, "The Constructivist Turn in International Relations Theory," World Politics, C. 50, S. 2. s. 324-348.

alınarak incelenmiştir. Hükümet programlarının böyle bir değerlendirme için yetersiz kalacağı şeklinde yapılabilecek eleştirinin elbette inkâr edilemez haklılık payı vardır. Buna karşın farklı siyasi yelpazelerden gelen hükümetlerin programlarındaki genel eğilim üzerinden Türk halkının ortalama TDP telakkisini analiz edebilmeye yetecek veriler mevcuttur.

Arap İsyanına Giden Süreçte Genel Durum

İngiliz Hükümeti Mısır'ı ilhak ettikten (1882) sonra, Avrupa'nın en önemli kara gücü Almanya ile karşılaştığı rekabetin de etkisiyle Arap yarımadasına yoğun ilgi göstermeye başladı. İttihat Terakki'nin iktidara gelmesinden ve Almanya'nın denizlerdeki varlığını artırma kararı almasından sonra bu ilgi ivme kazandı. İngiltere tarafından Arap yarımadasına yönelik gösterilen yakın alakanın iki temel nedeni vardı: Birincisi bölge üzerinde Mısır benzeri bir müstemele idaresi kurarak batıda Hindistan'a ulaşımı sağlayan Kızıldeniz'in, doğuda ise petrol bölgelerinin anahtarı konumundaki Basra körfezinin idaresini ele geçirmektir. İkincisi ise Hindistan sömürgesindeki Müslümanların hac esnasında karşılaştıkları problemleri çözerek Müslümanların desteğini kazanmak ve Hindistan'daki varlığını sorunsuz bir şekilde devam ettirebilmektir.²

Şerif Hüseyin'in İttihat Terakki tarafından 1908 yılı Kasım ayında paşalık payesi verilerek Mekke Emirliği'ne getirilmesi, İngiltere'ye beklediği fırsatı sağladı. Hüseyin, emirliğe atandığı ilk günden itibaren Hicaz'ın tamamına hâkim olmayı, halifeliği ele geçirmeyi ve Necid'de bulunan Suudi Emirliği, Kuveyt Emirliği, Bahreyn Emirliği, Muskat ve Umman Sultanlığı, Hadramut ve Lahic Sultanlığı, Aden ve buraya komşu olan altı bölge hariç Arap yarımadasında bağımsız bir Arap Krallığı kurmayı planlıyordu.³ Hıristiyan Araplar arasında yayılan milliyetçilik akımları Müslüman Arap tebaayı da etkilemeye başlamıştı. Şerif, I. Dünya Savaşı başlamadan birkaç ay önce, 1914 yılı Şubat ayında, Meclisi Mebusan'da Mekke'yi temsil eden oğlu Abdullah'ı İngiltere'nin Mısır Yüksek Komiseri Lord Kitchener ile görüşmeye göndererek, isyan planları için destek istedi.⁴ İlk görüşmedeki tereddüde rağmen, Şerif'in isyan düşüncesi geleceğe yönelik İngiliz politikalarıyla örtüştüğü için iki taraf kolaylıkla anlaştı. Bu dönemde Araplar; Osmanlı İmparatorluğu'na sadakat gösteren çoğunluk ve Türklerden ayrılmak isteyen aşırı milliyetçi azınlık olarak ikiye ayrılmıştı.⁵

Arap isyanı; Mekke Emiri Şerif Hüseyin ile İngiltere'nin Kahire Müstemele İdaresi Yüksek Komiseri Henry McMahon arasındaki mektuplaşmalarla planlandı. Yarımada'nın kaderi ve haritası zikredilen mektuplarla çizildi. 1915 yılında tertip çalışmaları şekillendirildi. 1916 yılı Haziran ayında ise isyan başlatıldı. İsyen planlamasının yapıldığı 1915 yılı, Osmanlı Devleti açısından bir varoluş mücadelesi olan Çanakkale deniz ve kara savaşlarının yaşandığı yıldır.

Arap kabile şeflerinin savaşın ortasında saf değiştirmesi, Hicaz başta olmak üzere Arap yarımadasının elden çıkmasına ve Filistin'in işgal edilip Suriye Cephesi'nin çökmesine neden oldu. İsyenin tertipleycisi, dünyanın her yerinde müstemele idareleri kurma amacını, "mazlum halklara yardım ediyorum" propagandası ile maskeleyen

² Archive Editions, Records of the Hijaz 1798-1925, Vol 7, 1910-1918, (ed. A. L. P. Burdett), London, 1996. s. 27-29; Best, Antony, et al., International History of The Twentieth Century And Beyond, 2. Baskı, Routledge, Londra ve Newyork, 2008, s. 95-96.

³ Kral Abdullah, a.g.e., s. 225.

⁴ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 18 Şubat 1331 (1915), D. 1, C.: 2, İS: 2. s. 236.

⁵ Adid, Davişa, Arap Milliyetçiliği - Zaferden Umutsuzluğa, (çev. Yalçın, Lüfi), Literatür Yayıncılık, 2004, s. 11.

İngiltere'dir.⁶ Arap isyanı; sonuçları bakımından elden çıkan ilk Müslüman toprağı Kırım'ın işgaline benzemektedir. Kırım'ın kaybı büyük infial yaratmış ve uzun süre hatıralardan silinmemiştir. Benzer şekilde son koparılan İslam toprağı da Arap yarımadasıdır. 1783 yılında Şahin Giray Han'ın yardımıyla Rusların bir İslam beldesi olan Kırım'ı işgaline benzer şekilde; Şerif Hüseyin'in işbirliğiyle İngilizler ve Fransızlar 1918 yılında diğer bir İslam beldesi olan Arap yarımadasının, Yemen, Irak, Filistin, Suriye gibi önemli yerlerini işgal edebilmiş ya da manda idaresi altına almışlardır.⁷

I. Dünya Savaşı'ndan sonra İngiltere ve Fransa Araplara verdikleri bağımsız ve tek bir Arap krallığı kurma sözlerini tutmadılar. Nitekim, Arapça konuşan halkların tamamını tek bir krallık idaresi altında bir araya getirme vaadinin fiziksel, mezhepsel ve kültürel nedenlerden ötürü tutulabilmesi olası değildi. Bu durum Arap milliyetçiliğinin siyasallaşarak hem Batı hem de Türk karşıtı bir *dikotomi* ile şekillenmesine neden oldu.⁸ Arap milliyetçiliğinin Türk karşıtı bir perspektifle şekillenmesi enteresandır. Zira, 19. yüzyılın son döneminde yükselen Arap milliyetçiliğinin Hıristiyan savunucularından Necip Azuri Arapların Osmanlı Devleti'nden ayrılmasını savunurken, Müslüman Arapların çoğunluğu bir İslam Devleti olan Osmanlılardan tamamen ayrılmaya sıcak bakmıyordu.⁹ Paradoksal bir şekilde Müslüman Araplar, Türk idaresine karşı bağımsızlıklarını kazanmak için İngiltere ve Fransa ile işbirliği yapmış, Türk idaresi sona erince de bağımsızlıklarını elde etmek için bu sefer de eski müttefiklerine karşı savaşmak zorunda kalmışlardır.

Arap İsyanı "Arap milliyetçiliği" zemininde "halifeliğin" Araplara ait olduğu iddialarıyla örgütlenmiştir. Arap milliyetçilerinden bazıları daha da ileri giderek "Türklerin idaresine geçtikten sonra Arap medeniyetinin baskılandığını ve çökmeye başladığını" ileri sürmüşlerdir.¹⁰ Oysa, İngiliz tarihçi P. M. Holt'un da dile getirdiği gibi, "Arap coğrafyasının Osmanlı döneminde geri bırakılarak baskı altında idare edildiği iddiası, Cemal Paşa'nın 4. Orduya komuta ettiği 1914 yılı sonundan 1918 yılı başına kadar geçen yaklaşık üç yıllık süredeki uygulamalar hariç, tarihi gerçeklere aykırıdır ve [bu söylem] son yüzyılda [propaganda amacıyla] kurgulanmış bir vakadır."¹¹

İttihat Terakki Cemiyeti'nin (İTC), geleneksel Osmanlı teamüllerinden koparak uygulamaya koyduğu tutarsız ve aşırı milliyetçi politikalarını oluşturan *triumvira*'nın üç paşası arasında yer alan Cemal Paşa'nın kumanda dönemi, Müslüman Araplar arasında yayılan milliyetçilik akımlarının hızını artırarak Osmanlı Devleti'ne sadakatini sarsmıştır.¹² Aslında İTC, Tanzimat Fermanı (1839) sonrasında Müslüman tebaanın ekonomik çıkarlarının ihmal edildiğini düşünüyordu. Müslüman tebaanın ekonomik ve siyasi eşitlik açısından aynı düzeye getirilmesi ancak diğer grupların dini ve etnik haklarının kısıtlanmasıyla mümkün olabilirdi.¹³ İTC'nin 1908 senesinde ilan edilen II. Meşrutiyet sonrasında uyguladığı Türk milliyetçiliğini öne çıkaran politikalar, Araplar ile Türkler

⁶ Ataöv, Türkkaya, Mavi Kitaba Yanıt, 4. Baskı, İleri Yayınları, İstanbul, 2006, s. 47-49.

⁷ Kırım'ın Çarlık Rusya tarafından işgali ve Şahin Giray Han için bkz. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, Karlofça Antlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar, 6. Baskı, C. 4, Böl. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s. 490-504.

⁸ Best, a.g.e., s. 92.

⁹ Armaoğlu, Fahri, Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları 1948-1988, 2. Baskı, İş Bankası Yayını, İstanbul, 1991. s. 22-23; Holt, P. M., Egypt and the Fertile Crescent 1516-1922, Cornell University Press, USA, 1980, s. 257.

¹⁰ Davişa, a.g.e., s. 23.

¹¹ Holt, a.g.e., s. 256-257.

¹² Kayalı, Hasan, Jön Türkler ve Araplar, (çev. Yöney, Türkan), 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 6-7.

¹³ Kayalı, a.g.e., s. 93.

arasında o zamana kadar zayıflamış ortak tutunum paydasının altını boşaltarak, Arap milliyetçileri için örnek olmuştur. Osmanlı Ordusu'ndaki Arap subayların bir kısmı, "Hizb-ül Ahd" adlı İTC benzeri bir yapı oluşturarak düşmanla işbirliği yapmak için fırsat kollamaya başlamışlardır.¹⁴ Nitekim isyan başladıktan sonra ordudaki Arap subay ve erler fırsat buldukça İngiliz tarafına kaçmışlardır.¹⁵ Arap isyanı, asiler tarafından isyan esnasında ve sonrasında "İTC'nin Türkçü ve İslam karşıtı politikalar uyguladığı" suçlamasıyla meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Oysa isyan İngilizlerle gizli pazarlıklarla Şerif ve oğullarının idare edeceği büyük bir Arap krallığı hayaliyle kotarılmış, arkasında parçalara bölünmüş, uluslaşma ve ulus devlet kurma sürecini tamamlayamamış, modernleşmede başarısız olmuş, iç savaşlarla ve dikta rejimlerle idare edilen bir Ortadoğu bırakmıştır.

Arap milliyetçiliğinin geniş halk tabanına yayılması, siyasallaşması ve Batı'nın yanında Türk karşıtı bir *dikotomi* üzerinde şekillenmesi, Müslüman Osmanlı Devleti'nin Hıristiyan Batılı devletler karşısında başarısız olmaya başlaması ve devletin son yıllarında, özellikle İngiliz, Fransız manda idareleri döneminde gerçekleşmiştir.¹⁶ İsyân, savaşın Osmanlı Devleti aleyhine sonuçlanmasına giden yolu kısaltmıştır.¹⁷ Buna karşın 1924 yılına kadar, Hicaz isyanı dönemi dâhil, Arap Müslümanlar arasında Osmanlı karşıtlığı üzerine kurgulanmış ve geniş halk kitlelerinden destek bulabilmiş bir Arap milliyetçiliğinden bahsedilemez.¹⁸

Arap milliyetçiliğinin şekillenmesinde ortak dil Arapçanın ve Arap alfabesinin çarpan etkisi olmuştur. Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren kutsal kitap Kur'an'ın dili olduğu için Arapça ile Arap alfabesine saygı göstererek ve alfabeyi kendisi de kullanarak her ikisinin de üstün konumunu muhafaza etmiştir. Bu tercih Arapçanın yaşayan bir dil olmasını sağlamıştır. Milliyetçilik hareketlerinde "ortak dil" bir nevi çimento vazifesi görmüştür. Arapça konuşan halkların geleneksel kültür merkezi Şam'da, özellikle Hıristiyan Arapların örgütlediği ayrılık taraftarı çalışmalar mevcuttu. Daha önce de ifade edildiği gibi, Arap milliyetçiliği ilk önce Hıristiyan Araplar arasında yayılmış daha sonra Müslüman Araplar da milliyetçi akımlardan etkilenmişlerdir.¹⁹ Müslüman Araplar arasındaki hareket ilk olarak Mısır'da ortaya çıkmış, İTC'nin Türkçü politikaları sonrasında ise Şam öncülüğü ele almıştır.²⁰ I. Dünya Savaşı sonrasında Arap coğrafyasında çok sayıda küçük devletçik kurularak hem bölge istikrarsızlaştırılmış, hem de nazari sınırlar oluşturularak bir birlik kurulması engellenmiştir. Bu keyfiyet Arap milliyetçiliğinin siyasallaşarak yeni bir form kazanmasına sebep olmuştur. Asilerin lideri Şerif Hüseyin'in daha sonra Ürdün Kralı olan oğlu Abdullah bu durumdan manda idarelerini sorumlu tutmuştur.²¹

¹⁴ Cafer el-Askeri, İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli, (Çev. Özkan, Halit), Klasik Yayınları, İstanbul, 2008. s. 173, 178; Derveze, İzzet, Osmanlı Filistininde Bir Posta Memuru, (Çev. Benli, Ali), Klasik Yayınları, İstanbul, 2007. s. 264-265; Tibi, Bessam, Boğaz'ın İki Yakası, Avrupa ile İslamcılık Arasında Türkiye, (çev. Kabakçıoğlu, Sevinç), Doğan Kitap, İstanbul, 1996, s. 218-219.

¹⁵ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Sina-Filistin Cephesi, Harbin Başlangıcı'ndan İkinci Gazze Muharebeleri Sonuna Kadar, IV. Cilt 1. Kısım, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, S: 3, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1979, s. 406. (Bundan sonra "BDHTH-ATASE IV, 1979" şeklinde kısaltılacaktır).

¹⁶ Kayalı, a.g.e., s. 7.

¹⁷ Kürkçüoğlu, Ömer, Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918), Ankara Üniversitesi Yayını, Ankara, 1982, s. 3, 16.

¹⁸ Derveze, a.g.e., s. 318.

¹⁹ Davişa, a.g.e., s. 16-17; Askeri, a.g.e., s. 176.

²⁰ Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 11, 19.

²¹ Kral Abdullah, a.g.e., s. 221-222.

Siyasallaşan Arap milliyetçiliğinin Batılı devletlerin yanında Türklük karşıtı bir zeminde gelişmesine karşın, Türk uluslaşma süreci Batı karşıtı bir *dikotomi* zemininde Batı modernleşmesinin hayatiyetinin farkında olan faydacı bir temelde şekillenmiştir. Laik devlet yapısının benimsenmesine ve savaş esnasında İngilizlerle yaptıkları işbirliğine rağmen Türk ulus inşası Arap karşıtı bir *dikotomi* üzerinde şekillenmemiştir. Fakat, Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra Arap devletlerine yönelik bir tereddüt söz konusudur. Zikredilen tereddüt halk tarafından seçilmiş hükümetlerin programlarından okunabilir. Nitekim devlet, en az dört farklı kimliği olan bir uluslararası ilişkiler unsurudur. Devlet, beşeri toplumun siyasal kimliklerinin temsil edildiği; siyasi parti ve hükümet söylemlerinin halkın düşünce eğilimini gösterdiği organdır.²² Bu noktadan hareketle, cumhuriyet tarihindeki hükümet programları toplumun seçtiği iktidarlar tarafından ilan edilen metinler olmaları nedeniyle hem devletin kimliği hem de halkın düşünce örgüsü konusunda olgusal bilgiler vermektedir. Böylece isyanın ve Arap milliyetçiliğinin Türk Dış Politikası üzerindeki (TDP) yansımalarının hükümet programları temelinde incelenerek analiz edilmesi mümkündür.

I. Dünya Savaşı ve Arap İsyanının Planlanması

Osmanlı Devleti, Bulgaristan'ın bağımsızlığı (1908), Bosna Hersek'in Avusturya tarafından ilhakı (1908) ve Girit'in Yunanistan ile birleşme kararı (1908) gibi hadiselerin yaralarını henüz saramamışken I. Dünya Savaşı'nın arifesinde önce Trablusgarp Savaşı (1911-1912) ve Balkan Savaşları (1912-1913) ile birlikte önemli toprak kayıpları getiren seri mağlubiyetler dizisi ile başa çıkmak durumunda kaldı.²³ I. Dünya Savaşı başladığında Müslim ve Gayrimüslim tebaanın yaşamsal altyapısının tamamı son on yıldaki hadiselerin de etkisiyle büyük bir yıkımla karşı karşıya kalmıştı.²⁴ Savaşa mevcut şartlar altında girildi. Balkanlar'dan Basra Körfezine, Kafkasya'dan Sina yarımadasına kadar uzanan geniş bir coğrafyada Osmanlı Ordusu'nun savaş kabiliyetini ve kapasitesini aşan bir cephe hattında mücadele verildi.

Savaş başladığında Arap yarımadasındaki siyasi durum şu şekildeydi: Asir bölgesinde Seyyid İdrisi, Yemen'de İmam Yahya, Necid'de Vahhabi İbni Suud, Şamar bölgesinde İbni Reşit, Hicaz'da Mekke Emiri Şerif Hüseyin bulunuyordu.²⁵ Bahsedilen Arap kabile şefleri aslında Osmanlı Devleti'ne bağlılık yemini etmişlerdi ve İmam Yahya haricindekiler İngilizlerle sıkı işbirliği içindeydiler. Öyle ki, Şerif Hüseyin oğlu Abdullah vasıtasıyla Osmanlı Devleti ile ilgili tüm mahrem bilgileri ve kendisine gönderilen talimatları vakit geçirmeksizin Kahire Müstemleke İdaresine iletiyordu. Necid Emiri Vahhabi İbni Suud da çok önceden İngilizler ile anlaşmıştı ve o da İngiliz çıkarları ve zaferi doğrultusunda etkin bir şekilde çalışıyordu.²⁶

Osmanlı Devleti savaşa dâhil olduktan dört ay sonra, Almanların isteğiyle I. Kanal Harekâtını gerçekleştirdi. Mekke Emiri Şerif Hüseyin, söz vermesine rağmen daha önce İngilizlerle anlaştığı için Osmanlı ordusunun Kanal Harekâtına ve cihat ilanına destek vermedi.²⁷ I. Kanal Harekâtının başarısızlığından sonra, 1914 yılı Şubat ayında oğlu Abdullah ile Lord Kitchener arasında daha önce gerçekleştirilen görüşmeye de dayanarak

²² Devletin farklı kimlik inşaları ve bunların dördünün tartışması için bkz. Wendt, Alexander, *Social Theory of International Politics*, Cambridge University Press, 1999, s. 255-259.

²³ Alkan, Mecmettin, *Selmanik İstanbul'a Karşı*, 31 Mart Vakası ve II. Abdülhamit'in Tahttan İndirilmesi, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s. 110-111.

²⁴ Ataöv, Mavi Kitap..., s. 48.

²⁵ BDHHTH-ATASE IV, 1979, s. 16.

²⁶ Archive Editions, a.g.e., s. 178-182.

²⁷ Cemal Paşa, *Hatıralar*, Haz. Kabacalı, Alpay, 5. Baskı, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2010, s. 180.

İngilizler ile kurduğu işbirliğini bir adım daha ileri götürmeye karar verdi. Böylece, Araplar 1914 yılı Ekim ayında Kahire Müstemleke İdaresi Yüksek Komiseri Vekili Milne C. Cheetham'ın gönderdiği mektupta; “gerçek Arap ırkından birisi halifeliği Mekke ya da Medine’de üstlenebilecektir” ifadesiyle verilen söz doğrultusunda halifeliği elde etmeyi ümit ediyorlardı.²⁸ Hüseyin zaman kaybetmeden, İngilizler ile kuracağı ittifakı şekillendirmek için ilk somut adımı atarak, 14 Temmuz 1915 tarihinde, imzasız ve tarihsiz bir mektubu İskenderiye’de mukim İngiliz temsilcisi Ronald Storrs’a gönderdi. Storrs, mektubu Mısır Müstemleke İdaresi Yüksek Komiseri Henry McMahon’a ilettili.²⁹

McMahon ile Şerif Hüseyin arasındaki ilk müzakere yazışması olan bu mektup, Şerif’in oğlu Abdullah tarafından Arapça dilinde yazılmıştır. Çünkü Ronald Storrs, Dışişleri Bakanlığı’na gönderdiği bilgi notunda, “Abdullah’ın [el ?] yazısını tanıdığını” belirtmiştir.³⁰ Bu nottan, Abdullah ile Storrs arasında daha önce karşılıklı yazışmalar yapıldığını saptamak mümkündür.

Mektupta, Arap ulusuna bağımsızlık verilmesi ve Arap yarımadasının Kutsal yerler dâhil bir bütün olarak idaresinin Şerif Hüseyin’e bırakılması isteniyordu.³¹ İngiliz Dışişleri Bakanlığı Şerif’in isteklerini karşılamaya niyetli değildi, fakat Süveyş Kanalı’nın doğu yakasına geçerek Filistin ile Suriye ve tüm Arap yarımadasını işgal edebilmek ya da denetimi altına alabilmek için Şerif liderliğindeki Arap kabilelerine ihtiyacı vardı.³² Buna karşın ilk mektup gönderildiği esnada Ortadoğu’yu İngiltere ve Fransa arasında paylaştıran Sykes-Picot Antlaşması henüz imzalanmamıştı. 18 Mart 1915 tarihinde Çanakkale’de alınan yenilgi, Irak Cephesi’ndeki aleyhte gidişat, Alman ordularının Avrupa’daki ilerleyişinin hızı İngiltere’nin Hicaz civarında bir müttefike olan ihtiyacını hayati hale getirmişti.³³

Kara savaşları için Çanakkale’ye gönderilmek üzere Mısır’da toplanan ve eğitilen on binlerce ANZAK (Avustralya ve Yeni Zelanda) menşeli askerin varlığı hem Mısır halkı arasında huzursuzluğa neden olmuş, hem de buradaki Arap milliyetçiliğini tetiklemişti. Çarlık Rusyası’ndaki devrimci hareketlerin de bir türlü engellenememesi ve Çarlığın dağılma emareleri göstermesi İngiltere’nin önündeki diğer sorundu. Her ne kadar abartılı ve orantısız olsalar da Kahire Müstemleke İdaresi İngiltere’nin nazik durumunu dikkate alarak, Şerif Hüseyin’in taleplerinin karşılanamayacağını kendisine hemen söylenmemesi şeklinde bir ara formül oluşturdu.³⁴

Şerif ile isyan pazarlıkları yapılıyorken, Necid’deki Vahhabiler de İngiliz Hükümeti’ne Osmanlı Devleti’ne karşı bir ayaklanma için Şerif Hüseyin ile işbirliğine hazır olduklarını bildirdiler.³⁵ Yemen Emiri El İdrisi’nin de “Türklerle düşman olduğu” haber alındı.³⁶ Arabistan’daki gelişmeler Londra’nın istekleri doğrultusunda şekilleniyordu ve detaylı bir planlamadan sonra isyan için gerekli altyapı oluşturulacaktı. Şerif Hüseyin,

²⁸ Archive Editions, a.g.e., s. 209-210.

²⁹ Aynı yerde, s. 177-191.

³⁰ Şeyh Reşid Rıza hakkında bilgi için bkz. Kavak, Özgür, “Dünyevî Bir “Fıkıh” İnşasına Doğru: Reşid Rıza’nın Fıkıh Usûlü Eleştirisi ve Modern Fıkıh Düşüncesi”, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 37, 2009/2. s. 35-72.

³¹ Archive Editions, a.g.e., s. 177-191.

³² Aynı yerde.

³³ Köse, İsmail, Hicaz İsyanı, Selis Yayınları, İstanbul, 2013. s. 108-120.

³⁴ Archive Editions, a.g.e., s. 177-191.

³⁵ Aynı yerde.

³⁶ Cemal Paşa, Hatıralar, s. 295.

Türk Ordusu'ndan kaçan firari Arap askerleri kendi asi birliklerine katılmaları için teşvik ediyor ve askerlerin maaşlarını İstanbul'dan gönderilen altınlarla ödüyordu.³⁷

Bu esnada Şerif'in ikinci mektubu Kahire'ye ulaştı. McMahon ikinci mektubu büyük bir memnuniyetle karşıladı. Londra'ya gönderdiği telgrafa, “[...] kesin olarak anlaşılan şey, Mekke Şerif'i ve kendisinin temsil ettiği Arap toplulukları, ana taleplerini, [...] (14 Temmuz 1915) tarihli mektubunda belirttiği toprak taleplerini karşılamamız şartı ile şuan ki savaşta bizim tarafımızda olmaya hazırdır” notunu düşü. ³⁸

Şerif Hüseyin ile McMahon arasında 1915 yılının Temmuz ayında başlayıp 1916 yılındaki Arap isyanına kadar devam eden yazışmalardaki en tartışmalı mektup, McMahon tarafından 25 Ekim 1915 tarihinde Şerif'in ikinci mektubuna verilen cevaptır. Bu mektupta McMahon İngiliz Hükümeti adına Şerif Hüseyin'in toprak taleplerinin belli kısmını kabul etti ve istediği garantilerin sağlanacağı taahhüdünde bulundu.³⁹ Araplar, İngiltere'nin Bağdat ve Basra vilayetlerini idari olarak kontrol etmesini kabul edecekti. Buna karşın kalan topraklarda bir Arap Krallığı kurulacaktı. McMahon bazı ödünler verildikten sonra “Arapların işbirliği ile Türklerin Arap topraklarından kovulabileceğine” dolayısıyla yarımada'nın kontrolünün İngiltere'nin denetimine geçeceğine inanıyordu.⁴⁰

McMahon'un özellikle 25 Ekim tarihli ikinci mektubundan, 1915 yılının sonuna kadar geçen süre zarfında I. Kanal Harekâtındaki başarısızlığa rağmen, İngilizlerin tek başına ne Hicaz'daki ne de Filistin-Suriye hattındaki Türk birliklerini yenebilecek güçte olmadıkları anlaşılmaktadır. Bu nedenle “tarihsel ve siyasi olgularla uyumsuz olduğu” düşünülse de, Şerif'in taleplerinin büyük kısmı kabul edilmiştir.⁴¹

Üçüncü mektupla ilk defa yazılı olarak “Arap Krallığı” (Arab Kingdom) gündeme getirildi. Dördüncü mektup Kahire'ye ulaştığında, II. Kanal Harekâtının hazırlıkları yürütülmekteydi.⁴² McMahon, Şerif'in mektuplarını Dışişleri Bakanlığı'na gönderiyor ve Dışişleri Bakanı Edward Grey'in onayı alınarak Londra'dan gönderilen talimatlar doğrultusunda Şerif'in mektuplarına cevap veriyordu. Bu nedenle dördüncü mektup ancak 1916 yılı başında yanıtlanabildi.⁴³

Beşinci Mektup ve İsyan

McMahon ve Araplar arasında Hicaz isyanına giden sürecin kararlaştırıldığı son haberleşme 18 Şubat 1916 tarihinde yazılan beşinci mektuptur. Bu mektupla isyan için gerekli tüm çalışmaların tamamlandığı ve artık uygun anın beklendiği McMahon'a bildirildi. Enver ve Cemal paşalar, Şerif'in oğlu Faysal ile Sina ve Hicaz'da keşif gezisi yaparken, Şerif Hüseyin yanı başlarında İngilizler ile anlaşmış ve isyan için II. Kanal Harekâtı esnasında Türk Ordusu'nu zora düşürecek en hassas anı beklemeye başlamıştı. Enver ve Cemal Paşalar, teftiş gezisi esnasında farkında olmadan Şerif'in ve dolayısıyla İngilizlerin casusu olarak çalışan Faysal'a ordunun tüm mahrem bilgilerine ulaşma imkânı sağlamışlardı.⁴⁴ Söz konusu durum savaş esnasındaki istihbarat zafiyetinin ulaştığı endişe verici boyutunu göstermektedir.

Son mektup teatisi yapıldığında, Avrupa cephesindeki yıpratma savaşlarında tartışılmaz Alman üstünlüğü devam ediyordu. İtilaf devletleri, Avrupa içlerine ilerleyen

³⁷ Archive Editions, a.g.e., s. 177-191.

³⁸ Aynı yerde.

³⁹ Aynı yerde.

⁴⁰ Aynı yerde.

⁴¹ Aynı yerde.

⁴² Aynı yerde.

⁴³ Aynı yerde.

⁴⁴ Aynı yerde, s. 221-222.

Alman ordularını durdurmakta yetersiz kalmıştı. Savaşın bir türlü lehe döndürülemeyen gidişatını değiştirebilmek için İtilaf devletleri temsilcileri 1915 yılının Aralık ayında Chantilly’de bir Konferans toplamışlar ve Batı Cephesinde, İtalyan Cephesinde ve Rus Cephesinde karşı saldırıya geçilmesine karar verilmişlerdi. Fakat Chantilly’de alınan kararların icrası için hiçbir devlet yeterli savaş kabiliyetine sahip değildi.⁴⁵ Mevcut durum, İngilizlerin Şerif’ten yardım almadan Süveyş Kanalı’nın doğusuna geçmelerinin ve hatta Filistin’i işgale kalkışmalarının halen imkânsız olduğunu göstermekteydi.

Doğu cephesinde de işler iyi gitmemekteydi. 1916 yılı Nisan ayı sonunda Kut’ül Amare’deki İngiliz mağlubiyeti, Mayıs ayında Fransa ile uzlaşılan Sykes-Picot paylaşım Antlaşması ve Almanların Afrika’da etkinlik kurmaya yönelik Stotzingen Misyonu girişimleri gibi, peş peşe gerçekleşen gelişmeler isyanın başlangıç tarihinin öne alınmasına neden oldu.⁴⁶ Böylece suyun etkili bir silaha dönüşeceği Ağustos ayında başlatılması planlanan isyan, 5 Haziran 1916 tarihinde Medine’de ve 10 Haziran’da ise Mekke’de başlatıldı. Kahire Müstemleke İdaresine bağlı İngiliz subayları ve görevlileri isyanı yakından takip ediyor, gerekli mühimmat, silah ve yiyecekler asilere ulaştırılıyordu. İsyanın ilk altı ayı geride kaldığında Medine hariç Arap yarımadasının büyük kısmı Şerif’in dolayısıyla İngilizlerin denetimine geçti. Bu başarılarından sonra 29 Ekim 1916 tarihinde Mekke’deki ulema, ileri gelenleri ve farklı kesimlerden oluşan düzmece bir kurul, Şerif Hüseyin’i, oy birliğiyle Arap ulusunun kralı ve dini lideri seçti.⁴⁷ Şerif, halifelik dâhil istediklerini elde ettiğine inanıyordu ve bir sonraki hedefi olan Arap krallığı için çalışmaya başladı. İsyan ateşi beklenenden çok daha hızlı bir şekilde kuzeye doğru yayılarak 6 Temmuz 1917 tarihinde İngilizler desteğindeki asilerin saldırıları neticesinde Akabe düştü. Asiler, Osmanlı askerlerine karşı acımasız bir şekilde davranıyor ve esir aldıkları askerleri ya katlediyor ya da İngilizlere teslim ediyorlardı.⁴⁸ Lawrence, raporlarında Akabe’nin işgali esnasında asilerin ele geçirdikleri askerlere karşı muamelesini şu şekilde kaydetmiştir: “[...] Ben ve Şerif Nasır tarafından alınan esirlerin sayısı 160’a ulaştı, çünkü Araplar Maan’da Türklere karşı büyük bir öfke duyuyorlardı ve olabildiğince fazla Türkü öldürüyorlardı.”⁴⁹

Asilerin düşman ile birlikte Akabe’de karargâh kurması neticesinde Şam’da bulunan 4. Ordu’nun durumu da tehlikeli bir duruma düştü. 1916 yılı Haziran ayında başlayan Hicaz İsyanı bir yıl sonra, Şam kapılarına dayanmış ve isyan sayesinde İngiliz-Fransız işgal orduları Anadolu’yu tehdit etmeye başlamıştı. Akabe işgal edildikten sonra düşman 30 Eylül gecesi Şam’a ulaştı.⁵⁰ Şam’dan sonra Hama, Humus ve Halep’in işgali üzerine Ordu Kilis-İskenderun hattına çekildi. Seri mağlubiyetler sonrasında 31 Ekim’de Liman Von Sanders’in yerine Yıldırım Orduları Grup Komutanlığını Mustafa Kemal Paşa üstlendi.⁵¹ Bir gün evvel imzalanan Mondros Ateşkesi ile de Osmanlı Devleti için savaş bitti. Böylece, İttihat ve Terakki’nin büyük ümitlerle girdiği I. Dünya Savaşı Osmanlı Devleti için bir felaketle sonuçlandı.

⁴⁵ Renouvin, Pierre, I. Dünya Savaşı ve Türkiye 1914-1918, çev. Uğurlu, Örgen, Örgün Yayınevi, 2004. s. 407.

⁴⁶ Köse, İsmail, “Stotzingen Misyonu: İngiltere ile Almanya’nın Arap Yarımadası ve Afrika’daki Mücadelesi”, Tarih Bilinci, S. 29, (Eylül 2014). s. 65-71.

⁴⁷ Archive Editions, a.g.e., s. 389-411.

⁴⁸ Aynı yerde.

⁴⁹ Arab Bulletin, Nos. 52, 54, 56, 57, 59, 62, 63 and 64, Hedjaz, Intelligence, May-September 1917.

⁵⁰ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Sina-Filistin Cephesi, IV. Cilt 2. Kısım, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, S: 3, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1986, s. 368. (Bundan sonra “BDHTH-ATASE IV, 1986” şeklinde kısaltılacaktır).

⁵¹ BDHTH-ATASE IV, 1986, s. 730-731.

Arap isyanı ve asilerin İngilizlerle işbirliği, güney cephesinin hızla çökmesine neden oldu. İsyân, Arapların ve Türklerin siyasi olarak ayrılmalarını kaçınılmaz hale getirdi. İsyân sayesinde düşman beklenmedik şekilde Anadolu'nun güney kapıları olan Toros Tünellerine ulaştı. Savaşın en zor anında gerçekleştirilen isyan ve Arap asıllı subaylar önderliğinde düşmanla işbirliği, Osmanlı Devleti'nin güney topraklarını Anadolu'dan kopartırken, on binlerce Anadolu askerini de çölün kızgın kumlarına gömdü.⁵² Nitekim Şam'daki çatışmalar esnasında asilerin Türk askerlerine yönelik vahşi uygulamaları uzun süre hafızalardan silinemeyecek düzeydeydi.

İsyân, hem İmparatorluk hem de savaşın gidişatı üzerinde önemli etkide bulundu. Yarattığı zorluklar ve sadakatsizlik, Milli Mücadele'nin Türkçe konuşulan coğrafyada örgütlenmesine ve Misak-ı Milli'nin de söz konusu coğrafya ile sınırlanmasına neden oldu. Zira Mustafa Kemal daha sonra güney sınırlarının, Suriye ve Halep'teki İngiliz-Arap işbirliğinden sonra "Türk süngüsünün işaret ettiği hat esas alınarak çizildiğini" söylemiştir.⁵³ Oysa Araplar, İngilizler ve Fransızlar tarafından aldatıldıklarını anlayınca tekrar birlikte bir kurtuluş mücadelesinin yolunu aradılar. Suriye'deki direniş ve Şerif'in iki oğlu Faysal ile Abdullah'ın girişimleri isyanın bırakmış olduğu travmanın ve aldatılmışlığın da etkisiyle Anadolu'da karşılık bulmadı.⁵⁴ Filistinli Araplar ise isyana verdikleri destekten nadim bir şekilde, üç yıl önce Faysal'ın yaptığı girişimi tekrarlayarak 1922 yılı sonunda Lozan Müzakereleri devam ederken Mustafa Kemal'e başvurular ve Türk mandası altında idare edilmek istediklerini bildirdiler. Ancak isyan döneminde yaşanan zorluklar unutulamayacak kadar tazeydi ve böyle bir girişim için artık çok geçti.⁵⁵ Oysa isyan ettiklerinde Mekke Araplarının büyük kısmı, bağımsız bir Arap devleti kurarak Arapların parlak ve şaşalı medeniyetlerini tekrar oluşturabileceklerine inanıyorlardı.⁵⁶ Sebebiyet verdiği telafi edilemez büyüklükteki kayıplar ve acılar nedeniyle Arap isyanının Anadolu'da yarattığı etki ve travma elbette aynı büyüklükte oldu.

Cumhuriyet'in kurucu kadroları ve Türk halkı Arap isyanı esnasında Türk askerlerine karşı gösterilen savaş hukukuna aykırı tutumu ve savaşın en zor anında düşmanla yapılan işbirliğini affetmekte güçlük çekti. Yüz yıl önce, toplum hafızası için oldukça yakın bir tarihte gerçekleşmiş böyle bir hadisenin toplumsal hafızada tutunarak sebep sonuç ilişkisi içerisinde savaş sonrasındaki temel yaklaşımları ve bölgeye yönelik Türk Dış Politikası (TDP) telakkilerini etkilememesi beklenemezdi. Keyfiyet, özellikle Cumhuriyet dönemi hükümet programlarında kolaylıkla tespit edilebilecek kadar açıktır.

Tarihsel Güven Bunalımı ve Cumhuriyet Sonrası Arap Devletlerine Yönelik TDP Telakkileri (1923-1960)

Mondros Mütarekesinden iki hafta sonra, İngilizler tarafından işgal edilen Musul'un kaybı Mustafa Kemal ve Ankara Hükümeti tarafından kabullenilmemiştir. Anadolu'da Milli Mücadele sürerken Binbaşı Şevki Bey, Süleymaniye'ye, Yarbay Şefik Özdemir Bey ise 1922 yılı başlarında gizli bir görevle, mütarekeden sonra Türkiye'de kalan Afrikalı askerlerle birlikte sivil kıyafet içinde Musul'a gönderilerek İngiliz işgalinin sonlandırılmasına çalışılmıştır.⁵⁷ Musul'un geri alınabilmesi için Lozan'da İngiltere'ye

⁵² BDHHTH-ATASE IV, 1986, s. 754-758.

⁵³ BDHHTH-ATASE IV, 1986, s. 726.

⁵⁴ Kral Abdullah, a.g.e., s. 166.

⁵⁵ Kayalı, a.g.e., s. 39, 230.

⁵⁶ Reşid Rıza, a.g.e., s. 329.

⁵⁷ Türkmen, Zekeriya, "Lozan Konferansına Uzanan Süreçte Musul Meselesi ve Askeri Yönden Çözüm Arayışları (1919-1923)", Tarafların Bakışıyla Lozan Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, İstanbul Üniversitesi, 9-10 Mayıs 2014, İstanbul, 2015. s. 29-30.

karşı mücadele edilmiş, ancak, Faşist İtalya'dan gelen tehditler, Milletler Cemiyeti'nin aleyhteki kararı ve 1926 yılında imzalanan Ankara Antlaşmasıyla Musul, Irak topraklarında kalmıştır. İlginç bir şekilde bu yıllarda 1921 senesinde İngiltere tarafından Irak tahtına çıkarılan Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal idaresindeki Irak ile genç Türkiye Cumhuriyeti arasındaki diplomatik ilişkiler oldukça iyiydi. Bu yakınlaşmada iki ülkedeki etnik Kürt varlığı, Fırat'ın ortak kullanımı ve Irak'taki Türkmenlerin mevcudiyeti gibi hususlar etkili olmaktadır.⁵⁸

1924 yılında hilafetin kaldırılmasından birkaç gün sonra Şerif Hüseyin, ilki kabul görmediği için Mekke'de bir kez daha halifelliğini ilan etti. Fakat beklediği desteği ve meşruiyeti yine bulamadı. Necid'deki Vahhabi Suudlar, aynı yılın Ağustos ayında Mekke'ye saldırarak Hicaz'ın kontrolünü ele geçirdiler. Şerif'ten sonra Suudlar 1926 yılında Mekke'de peş peşe iki kongre düzenleyerek halifeliklerini ilan etmek istediler. Ancak bu teşebbüs de Müslümanlar arasında destek bulmadı. Fahir Armaoğlu, Türkiye'nin 1926 yılı Haziran ayında Mekke'de düzenlenen II. Hilafet Kongresine iki adet "gayri resmi gözlemci" gönderdiğini" kaydetmektedir.⁵⁹

Yaklaşık sekiz yıl süren (1914-1922) savaş döneminden sonra, 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Barış Antlaşması imzalandı ve üç ay sonra da Türkiye Cumhuriyeti kuruldu. Cumhuriyet'in kurucu kadroları Arap isyanının ve milliyetçilik akımlarının canlı şahitleriydiler. Cumhuriyetin ilanıyla birlikte kurulan I. CHP Hükümet Programında (1923-24) TDP; "[...] hem hudutlarımızla ve kendileri ile muahedatı [antlaşma] imza edip safahatını tatbik etmekte olduğumuz ve henüz münasebata [ilişkiye] girmedığımız devletlerle samimi dostluk tesisi için bütün kuvvetimizi sarf edeceğiz" şeklinde yer aldı.⁶⁰ CHP Hükümet programı okunduğu esnada ABD dâhil çok sayıda devletle henüz diplomatik ilişki kurulmamıştı. Arap yarımadasının büyük kısmı İngilizler ile Fransızların işgali ya da manda idaresi altındaydı ve bu durum Arap milliyetçiliğinin siyasallaşarak Batı ve Türk karşıtı öğelerin her geçen gün daha fazla taraftar bulmasına neden oluyordu.⁶¹ Siyasallaşan Arap milliyetçiliğinde Batı karşıtı öğelerin bulunması anlaşılabilir durumdur. Türk karşıtı motifleri anlamlandırmak kolay değildir. Çünkü, İngiltere ve Fransa ile yapılan işbirliği ve isyan ilk yıllarda Arap toplumundan çok fazla destek görmemiş, Türk karşıtı söylem büyük oranda taraftar bulmamıştır.

Yakın tarihteki sadakatsizlik, işgal ve ulus inşa sürecindeki tercihler nedeniyle ilk hükümet programında Arap yarımadasında Osmanlı idaresi ertesinde kurulan devletlerle geliştirilebilecek doğrudan ilişkilerden bahsedilmesi beklenemez. Buna karşın isyanın etkileri ve Arap devletlerine karşı takınılan soğuk tutum hükümet programında açıkça görülmektedir. 1924 yılında kurulan II. CHP Hükümeti'nin (1924-1924) programı yoktur. Aynı yıl kurulan Fethi Okyar Hükümeti'nin programında, SSCB, İngiltere, Fransa, İtalya, Yunanistan, Afganistan, ABD ve İran gibi devletlerle ilişkilerin geliştirileceği kaydedildi.⁶² Programda, Lozan sonrası anlaşmazlıkların devam ettiği Yunanistan, hâlâ diplomatik ilişki kurulmamış olan ABD ve Musul sorununun çözülemediği İngiltere ile ilişkilerin geliştirileceğinin kaydedilmesine karşın, Arap yarımadasındaki devletlerle kurulabilecek diplomatik ilişkilerden bahsedilmemesi tercih edilmiştir. Oysa söz konusu tarihte İngiliz müstemleke idaresi altında da olsalar yarımada Arap idareleri bulunmakta, Vahhabi Suudlar ile Şerif Hüseyin arasındaki iktidar mücadelesi devam etmekteydi. 1924 yılında

⁵⁸ Kürkçüoğlu, Türkiye'nin Arap Orta Doğusu'na..., s. 12.

⁵⁹ <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-41/hilafetin-dis-cephesi>, (16.03.2016).

⁶⁰ <http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP1.htm>, (14.02.2015).

⁶¹ Davişa, a.g.e., s. 70-71.

⁶² <http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP3.htm>, (14.02.2015).

hilafetin kaldırılması, iki yıl sonra şeri düzene son verilerek laik devlet yapısının benimsenmesi ve batılılaşma yönündeki radikal adımlara ek olarak, 1928 yılında Arap alfabesinin terkedilerek Latin harflerinin kullanılmaya başlanması Türkiye Cumhuriyeti ile Arap devletleri arasındaki diplomatik uçurumu derinleştirmiştir. Bu dönemde Araplar eski müttefikleri olan Batılılara karşı bağımsızlık mücadelesi yürütüyorlardı.

Fethi Okyar Hükümeti'nden sonra kurulan III., IV., V. ve VI. İnönü hükümetlerinin (1925-1927; 1927-1930; 1930-1931; 1935-1937) programlarında dış politikaya çok fazla yer verilmemiştir. Benzer yaklaşımı CHP'nin 1935 yılı parti programında da görmek mümkündür. Buna karşın zikredilen programlarda da Arap devletleriyle doğrudan ya da dolaylı alaka kurulabilecek herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.⁶³ Oysa, Arap devletlerinin bulunduğu coğrafya Türkiye'nin taşra olarak adlandırılabilir yakın çevresinde bulunuyordu ve bölgede meydana gelen gelişmeler Türkiye'yi de etkiliyordu. Bu dönemde Arap coğrafyasında hazırlanan ders kitaplarında Arapların üstün meziyetlerine, tarihsel zaferlerine ve dünya kültür ve medeniyetine katkılarına vurgu yapılmaya başlanmıştır. Türklere yönelik olumsuz algıyı, Arapların tarih kitaplarında dört yüz yıllık Osmanlı hâkimiyetine sadece 11 sayfa ayırarak geçiştirmelerinden de anlamak mümkündür.⁶⁴

Sekizinci İnönü Hükümeti'nin (1935-1937) TBMM'de okunan programında; SSCB, Balkan Paktı üyeleri, diğer Balkan devletleri ile İran ve Afganistan gibi ülkelerle diplomatik ilişkilerin geliştirileceğine yer verildi.⁶⁵ Arap yarımadasındaki devletlerden hiçbirisinin hâlen hükümet programlarında yer almaması dikkat çekicidir. I. Celal Bayar Hükümeti'nin (1937-1938) 12 sayfalık kapsamıyla ile o tarihe kadar ki en uzun programında da dış politikaya sadece Milletler Cemiyeti ile ilişkiler bağlamında değinilmesi tercih edilmiştir.⁶⁶ Bu dönemde Fransa denetimindeki Suriye ile yaşanmakta olan gerilim bölgedeki Arap asabiyeti dolayısıyla ilişkileri olumsuz etkileyen en önemli faktörler arasındaydı.⁶⁷ Türkiye, İngiltere'nin desteğiyle Fransa ile anlaşarak 1939 yılı Haziranında Hatay'ı geri aldı. Suriyeliler Hatay ve İskenderun limanının kendilerine ait olduğunu iddia ediyorlardı.⁶⁸ Hatay sorunu esnasında Arap devletleri Suriye'ye maddi olarak yardım edememişlerdir. Buna karşın Arap coğrafyasında Türkiye karşıtı gösteriler ve eylemler yapıldı. Bu durum siyasallaşan Arap milliyetçiliğinin geldiği düzeyi ve asabiyet duygusunu göstermesi açısından önemlidir.⁶⁹ Kabile asabiyetini tetikleyen diğer bir etken ise İngiliz güdüm ve idaresindeki Filistin'e yönelik olarak gerçekleştirilen Yahudi göçleridir. II. Bayar Hükümeti'nin Programında (1938-1939) ise "hariciye siyasetinde değişen hiçbir şey olmadığı, uluslararası antlaşmalara ve ittifaklara sadakatle bağlı olduğu" belirtildi. Bundan sonra I. Refik Saydam (1939-1939) ve II. Saydam Hükümet programlarında (1939-1942) TDP'ye çok az yer ayrıldı. Arap devletleriyle ilişkilere yine herhangi bir atıf yapılmaması tercih edildi. I. Şükrü Saraçoğlu (1942-1943) ve II. Saraçoğlu programlarında (1943-1946) TDP'nin Almanya, SSCB, İngiltere ve ABD ile ilişkiler bağlamında ele alındığı görülür.⁷⁰ Son üç hükümet II. Dünya Savaşı'nın getirdiği ekonomik imkânsızlıklar ve tarafsız kalma siyasetini yürütebilmek için farklı sorunlar ile

⁶³ C.H.P. Programı-Mayıs 1935, Ulus Basımevi, Ankara, 1935.

⁶⁴ Davişa, a.g.e., s. 71.

⁶⁵ TC. Resmi Gazete, 10 Mart 1935, S. 2950. s. 4915-4916. (Bundan sonra "RG" şeklinde kısaltılacaktır).

⁶⁶ RG, 9 Kasım 1937, S. 3754, s. 8935-8946.

⁶⁷ ATASE, 19/01/1937, Belge No: 7-034-1.

⁶⁸ Kürkçüoğlu, Ömer, Türkiye'nin Arap Ora Doğusu'na Karşı Politikası (1945-1970), Ankara Üniversitesi Yayını, Ankara, 1972. s. 7.

⁶⁹ Davişa, a.g.e., s. 72.

⁷⁰ RG, 18 Mart 1943, S. 5358, s. 4693-4696.

baş etmek durumunda kalmıştır. Programlarda TDP'nin kısa ve dar bir çerçevede değerlendirilmesinde belirtilen keyfiyet etkin rol oynamıştır.

Tarihsel tecrübelerin oluşturduğu paradigmlar doğrultusunda 1923 yılından II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar geçen süredeki TDP yaklaşımında Arap devletleriyle ilişkilere ayrılan bölümlerde bilinçli bir soğukluğun yaşanması beklenebilecek bir durumdur. Bu dönemde zikredilen coğrafya daha önce de söylendiği gibi büyük oranda bağımsız değildi. II. Dünya Savaşı sonrası aynı zamanda dünyada hızlı bir dekolonizasyon sürecinin yaşandığı dönemdir. Nitekim bu dönemde özellikle Mısır, Suriye ve Irak'taki gelişmeler yakından takip ediliyordu.⁷¹ Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı ile II. Dünya Savaşı'nın sonu arasında geçen 23 yılda 14 hükümet kurulmuştur. İlginç bir şekilde bu hükümetlerden hiçbirinin programında Arap devletleriyle diplomatik temas kurulması, yakın ilişkiler içerine girilmesi veya ittifaklar oluşturulması yönünde herhangi bir ifade yer almamıştır.

Açıkça görüldüğü üzere Cumhuriyet hükümetleri uzun süre Arap coğrafyasına mesafeli bir yaklaşımı tercih etmişlerdir. Buna karşın TDP telakkileri ve öncelikleri sadece Arap isyanı bağlamında şekillenmiyordu. Savaş sonrasında sadece yedi Arap devleti Yemen (1918), Mısır (1922), Suudi Arabistan (1926), Irak (1932), Suriye (1946), Lübnan (1945) ve Ürdün (1946) bağımsızdı.⁷² Belirtilen nedenle II. Dünya Savaşı sonrasında kurulan I. Recep Peker Hükümeti programında (1946-1947) Arap devletleriyle ilişkiler ilk defa "Arap komşularımıza karşı sevgimiz ve dostluğumuz mutlaklıdır. Dünyanın en zengin medeniyetlerinden birinin varisleri olan Arap Birliği devletlerinin her biri ile her sahada münasebetlerimizi her geçen gün daha ziyade samimileştirmek büyük emelimizdir" şeklinde yer aldı.⁷³ Programdaki sıcak mesajlar TDP yaklaşımında da etkisini göstererek, BM'de yapılan Filistin'in taksimi oylamasında Türkiye, Arap devletleriyle birlikte hareket ederek taksim reddi yönünde rey kullandı. Bu tutum Arap devletlerinde memnuniyetle karşılandı.⁷⁴ İsrail'in kuruluşundaki açık SSCB desteği Ankara'nın kuşkulanasına neden olmuştu. Buna karşın Sovyetler 1955'ten itibaren Arap devletleriyle ilişkilerini geliştirecek ve bölgede artan Sovyet etkisi Türk-Arap ilişkilerini olumsuz yönde etkileyerek, İsrail'e yönelik kuşuların dağılmasına neden olacaktır.⁷⁵

Türkiye Cumhuriyeti'nin güneyindeki Arap devletlerini görmezden gelmekten vazgeçtiğinin ilk işareti olarak kabul edilebilecek bu yaklaşımın şekillenmesinde SSCB'den gelen tehdit ve savaş sonrasında, nasıl şekilleneceği belli olmayan yeni düzen de etkili olmuştur. Lakin bu yaklaşım, I. Dünya Savaşı esnasındaki sadakatsizliğin artık TDP telakkilerini etkileyemediği şeklinde yorumlanamaz. Nitekim, zikredilen beyan ilerleyen yıllarda, hükümet programlarında yer alan bir iyi niyet dileği olmanın ötesine geçemeyecektir. Söz konusu tarihten itibaren TDP yaklaşım ve telakkileri iktidara gelen siyasi partilerin seçmen tabanlarının tercihlerinden yakından etkilenecektir. Muhafazakâr ve merkez sağ partilerin iktidara gelmeye başlamasıyla birlikte hükümet programlarında Arap isyanının bırakmış olduğu travmadan kaynaklanan soğukluk aynı dine mensup olmanın seçmen tabanında sağladığı hassasiyetlerin de etkisiyle zayıflayacaktır.

⁷¹ BCA, 05.07.1955 /Fon 030100 Kutu 5, D. 27, S. 23; BCA, Fon 030100 Kutu 64, D. 400, S. 7.

⁷² Fırat, Melek ve Kürkçüoğlu, Ömer, "Ortadoğu'yla İlişkiler", Türk Dış Politikası, 1919-1980, C. I, (Ed. Oran, Baskın), 16. Baskı, İstanbul, 2011, s. 616.

⁷³ RG, 15 Ağustos 1946, S. 6386, s. 11092.

⁷⁴ BCA, 08.12.1947 /Fon 030100 Kutu 266, D. 793, s. 49.

⁷⁵ Kürkçüoğlu, Türkiye'nin Arap Orta Doğusu'na..., s. 22.

Soğuk Savaş Dönemi (1950-1991)

Peker Hükümeti'nin programındaki sıcak mesajlara ve BM'deki tutuma rağmen, I. ve II. Hasan Saka Hükümetleri programlarında (1947-1948; 1948-1949) ve Şemsettin Günaltay Hükümet programında (1949-1950) Arap devletleriyle ilişkilere yönelik herhangi bir ifade yer almadı. I. Adnan Menderes Hükümeti programında Şark devletleri ve ABD ile ilişkilere değinilmesine rağmen Arap devletleriyle ilişkilere doğrudan yer verilmediği görülür. II. Menderes Hükümeti Programında da (1951-1954), BM, ABD ve Avrupa devletleriyle ilişkilere vurgu yapılmışken, I. program ile benzer şekilde Arap devletleriyle ilişkilere yönelik herhangi bir atıf yoktur. Programda Asya devletlerine yönelik herhangi bir açıklama da bulunmamaktadır.⁷⁶ Bu dönemde özellikle Mısır matbuatında Türkiye'nin Batı yanlısı tutumunu eleştiren yazılar çıkmaktaydı ve hükümetlerin zikredilen karşıt yaklaşımdan etkilendiğini söylemek mümkündür.⁷⁷ III. Menderes Hükümeti programında (1954-1955) yine Türkiye'nin NATO üyeliğine, Balkan devletleriyle ilişkilerine, Pakistan, ABD ve Avrupa devletleriyle münasebetlerine değinilerek, bu ilişkilerin Türkiye'nin güvenliği açısından önemi vurgulanmış fakat Arap devletleriyle ilişkilere değinilmemiştir.⁷⁸

Hükümet programlarında yer bulamasa da Arap isyanından yaklaşık 40 yıl sonra Menderes hükümetleri döneminde Arap devletleriyle ilişkilerde ilk kez belli oranda iyileşme emareleri görülmeye başlandığı ve I. Peker Hükümeti dönemindeki sıcak temasın ilerletilmesinin amaçlandığı söylenebilir.⁷⁹ Menderes Hükümeti'nin arzusuna rağmen iyileşme yavaş gerçekleşmiştir. Bu yıllarda dünya siyasetinden kaynaklı dış dinamiklerin ve iki kutuplu sisteme ek olarak isyandan kaynaklı travma hâlen canlılığını korumaktadır. İlişkilerin gelişiminin önündeki en önemli engellerden birisi de Türkiye'nin Soğuk Savaş'ta Batı bloku içerisinde yer alarak ABD merkezli bir dış politika takip etmesidir.

Söz konusu dönemde, Arap devletlerinin içinde bulunduğu ittifaklara Türkiye'nin de üye olduğu görülür. I. Dünya Savaşı öncesi dönem ile benzer olarak Irak, 1954 yılında İngiltere'nin katılımı ile kurulan Bağdat Paketi'nde da, Sadabat Paketi'nde olduğu gibi yer aldı. Ancak, Irak'ın hem Sadabat (1937) hem de Bağdat (1954) Paketi'nde yer alması keyfiyetinin TDP'nin Arap devletlerine yönelik telakkilerinin değişmesi şeklinde yorumlanması olası değildir. Irak her iki pakette de şartların zorlaması ve sınır sorunlarına ortak çözüm bulunabilmesi için kabul edilmişti. Bağdat Paketi'nin imzalanmasından sonra IV. Menderes Hükümeti Programı (1955-1957) TDP telakkisinde Arap devletleriyle ilişkiler şu şekilde yer aldı:

“Geçen yıl iştirak ettiğimiz Bandung Konferansı neticesinde Asya-Amerika camiası içinde alacağımız mevkiin icaplarını, imkânlarımız nispetinde ve samimi surette yerine getirmeye çalışmaktayız. Bir taraftan bu vazifeyi yaparken, diğer taraftan da öteden beri ehemmiyetli bir uzvu bulunduğumuz Arap camiası içindeki rolümüzün daima daha kuvvetli bir şekilde devamına ihtimam etmekteyiz.”⁸⁰

⁷⁶ <http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP20.htm>, (14.02.2015).

⁷⁷ BCA, 17/04/1952 /Fon 030100 Kutu 102, D. 634, S. 2; BCA, 04/01/1954 /Fon 030100 Kutu 104, D. 647, S. 2; BCA, 07/09/1954 /Fon 030100 Kutu 104, D. 650, S. 1.

⁷⁸ RG, 27 Mayıs 1954, S. 8717, s. 9517-9526.

⁷⁹ Akdevelioğlu, Atay ve Kürkçüoğlu, Ömer, “Orta Doğu'yla İlişkiler”, Türk Dış Politikası, C. I: 1919-1980, 16. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011. s. 615-652.

⁸⁰ RG, 6 Aralık 1957, S. 9775, s. 18309.

IV. Menderes Hükümeti'nin programında da açıkça görüldüğü gibi Türkiye, Bandung Konferansı'nda Batılı devletlerle birlikte hareket ederek sömürgecilerin yanında yer almış, müstemleke idaresindeki devletleri küstürmüştü. Ayrıca, Arap-İsrail savaşlarında izlenen İsrail yanlısı politika ve Suriye ile yaşanan gerilim Araplarla ilişkilerde sorunlara neden olmaktadır.⁸¹ Hükümet programında Arap devletleriyle ilişkilere yapılan vurgu ve hatta “uzvu bulunduğumuz Arap camiası” şeklindeki iddialı aidiyet ifadesi Cumhuriyetin kuruluşundan 32 yıl sonra mesafeli TDP yaklaşımının artık terkedildiğini düşündürebilir. Bu değişiklikte Batı yanlısı Arap devletlerine liderlik yapmak isteği ve Batı ile Arap devletleri arasında aracılık rolüne talip olunması da etkilidir. Oysa söz konusu liderliğin Arap coğrafyasında kabul görmesi olası değildi. ABD liderliğindeki Batı blokunun, NATO şemsiyesi altındaki Türkiye'ye biçtikleri rol, Arap devletlerinin yer aldığı Ortadoğu'daki petrol kaynaklarının korunmasına yönelikti.⁸²

Türkiye'deki telakkilerin yumuşamaya başladığı esnada Arap milliyetçiliğinin liderliğini 1952 yılından itibaren, darbe ile yönetimi ele geçiren Cemal Abdülnasır yönetimindeki Mısır üstlenmişti. Nasır idaresindeki Mısır ile Suriye'nin birleşerek “Birleşik Arap Cumhuriyeti” adında ortak bir devlet kurması, Arap milliyetçilerinin geleceğe yönelik ümitlerini artırmıştır.⁸³ Nasır dönemi Türkiye ve Arap ülkeleri arasındaki ilişkilerde önemli bir dönüm noktasıdır. Zira zikredilen dönemde Türkiye-Mısır ilişkileri kötüleşmiş, diğer Arap devletleriyle geliştirilen ilişkiler Mısır ile yaşanan gerginliğin gölgesinde kalmıştır. Nasır'ın, SSCB'den aldığı destekle Süveyş Kanalı'nda asker bulundurma hakkına sahip İngilizlere ve Batı blokuna karşı başlattığı mücadele ikili ilişkilerin kötüleşmesini sağlayan diğer bir nedendir. Mısır, coğrafi olarak Arap ülkelerinin lideri konumundaydı ve toplam Arap nüfusunun yüzde 35'ini barındırıyordu. Bu dönemde Arap milliyetçiliği hâlen Türk karşıtı bir *dikotomi* üzerinde şekilleniyordu ve Arap milliyetçileri ile Baasçılar Suriye ile ilgili olarak “[Nasır] Arap ile Türk'ü ayırt etmeyerek en büyük günahı işlemiştir” diyorlardı.⁸⁴

Bu yıllarda siyasallaşan Arap milliyetçiliğiyle Arap modernleşmesi iç içe girmiş bir şekilde bulunuyordu. Buna karşın Arap coğrafyasındaki liderler kendi iktidarlarını sarsacak modernleşme adımlarından çok hoşnut değillerdi. Diğer yandan nepotizm ve aferizm⁸⁵ halkın fakirleşmesinin en önemli nedeniydi. Arap liderler ise milliyetçiliği kendi otokratik iktidarlarını sürdürülebilmenin bir yolu olarak da görmekteydiler. Bu durum kabile, mezhep ve coğrafi aidiyet çatışmalarını körükleyerek Arapça konuşan halkları bir araya getirmeyi amaçlayan Arap milliyetçiliğinin ölü doğmasına neden olmuştur. Söz konusu şartlar altında modernleşme yolunda hızla ilerleyen Türkiye Cumhuriyeti ile Arap coğrafyası arasındaki makas açılmaya devam ederken, karşılıklı diplomatik ilişkiler için gerekli güven ortamı da her geçen gün geçtikçe zayıflamaktaydı. Bu keyfiyeti hükümet programlarında görmek mümkündür. Hızlı adımlara rağmen, demokratik sistemin olmazsa olmaz (sine qua non) ön şartı çok partili hayata geçişte yaşanan problemler ve 1930 yılından itibaren kalkınma hamlesini sekteye uğratan aferizm Türk modernleşmesini yavaşlatıcı etkide bulunmuştur.⁸⁶

⁸¹ BCA, Eylül 1957 /Fon 03100 Kutu 68, D. 431, S. 6.

⁸² NATO şemsiyesi altında Türkiye'ye biçilen rol için bkz. Leffler, Melvyn P., “Strategy, Diplomacy, and the Cold War: The United States, Turkey, and NATO 1945-1952”, The Journal of American History, C. 71, No. 4, Mart 1985.

⁸³ Davişa, a.g.e., s. 122-123.

⁸⁴ Ibid, s. 128, 200.

⁸⁵ Nepotizm: devlet kadrolarına akrabaların yerleştirilmesi; aferizm: devlet imkânlarının kullanılması sonucu elde edilen haksız zenginleşmedir.

⁸⁶ Baskın Oran, Türk Dış Politikası, C. I, 1919-1980, 16. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 246.

Kişiler ve hanedanlar değişse de Arap coğrafyasının büyük kısmında idare şekli değişmedi. Arap idarecilerin hiçbirisi 1923 yılında tercihini monarşi, otokrasi ya da tek kişi idaresine dayalı dikta idaresinden yana kullanmayarak, demokratik bir ulus devlet kuran Mustafa Kemal'in öngörü ve iktidarı paylaşma özverisine ulaşamadı. Söz konusu durum, demokratik kanallarla toplumun taleplerinin yönetici seçkinlere ulaşmasını engelledi. İdarecilerin bu tercihi sebep-sonuç ilişkisi içerisinde bitmeyen savaşlar ile feodal yapıya dayalı kabile temelinde din ve mezhep çatışmalarını artırıcı etkide bulundu.

Burada irdelenmesi gereken soru isyan hadisesinin TDP telakkileri üzerinde ne kadar etkili olduğu olgusudur. Cumhuriyet'in kuruluşundan 1957 yılına kadar geçen süredeki hükümetlerin ve siyasi partilerin Arap devletlerine yönelik TDP yaklaşımlarını şekillendiren saiklerde 1918 yılında Osmanlı Devleti'nin Arap yarımadasındaki varlığını bitiren isyanın yeri nedir sorusunun somut bir karşılığı bulunmaz. Böyle bir karşılığın kolaylıkla kantitatif bir yaklaşım içinde tespit edilmesi de beklenemez. Çünkü yaklaşık 40 yıllık sürede TDP'yi şekillendiren çok sayıda iç ve dış dinamik ortaya çıkmıştır ve dış politika yaklaşımları büyük oranda söz konusu gelişmelere göre şekillenmiştir. Ancak bu dönemde, Türkiye'nin Arap devletleriyle ilişkilerindeki mütereddit, mesafeli yaklaşım ve güven bunalımının şekillenmesinde I. Dünya Savaşı esnasındaki Arap isyanı ve bunun sonuçlarının olumsuz bir rol oynaması inkâr edilemez bir keyfiyettir.

Türk Dış Politikası telakkileri her ne kadar Arap isyanının bıraktığı travma gölgesinde şekillense de gerek seçmen tabanının tercihleri gerekse dış dinamiklerin dayattığı şartlar her geçen gün biraz daha fazla etkili olmaktadır. Bu nedenle V. Menderes Hükümeti programında (1957-1960) Cumhuriyet tarihinde ilk defa Arap devletleriyle ilişkilere geniş yer ayrıldı. TDP yaklaşımındaki bu değişiklik yaşananlardan bağımsız olarak anlamlandırılmaz. 1914-1918 yılları arasındaki isyan sonrasında, ilk defa Arap halkı bir hükümet programında "kardeş Arap milletleri" şeklinde yer almaktaydı. Programda Türkiye ile Suriye arasındaki gerginlik Soğuk Savaş'ın tetiklediği bloklar arası çatışma şeklinde değerlendirilerek, arabuluculuk çabaları için Suudi Arabistan kralına teşekkür edilmekteydi.⁸⁷ Hükümet programındaki ifadeler Menderes hükümetlerinin bu döneme kadar yüksek sesle dillendirilmeyen fakat bilinçaltındaki yerini muhafaza ederek TDP'yi etkileyen güven bunalımının ve mütereddit yaklaşımın artık terkedilmeye başlandığını göstermektedir. 27 Mayıs askeri darbesi sonrasında askeri vesayet altında kurulan I. Cemal Gürsel Hükümeti programında (1960-1961) Arap devletleriyle ilişkilerin son Menderes Hükümeti programındaki ile benzer şekilde yer alması da bu savı desteklemektedir. Arap devletleri bir dizi yapısal problemler ve güvenlik sorunlarıyla karşı karşıyaydı ve belirtilen durum da ilişkilerin gelişmesini etkiliyordu.⁸⁸

Gürsel Hükümeti her ne kadar son iki Menderes hükümetlerinin yaklaşımını takip etse de, ilişkileri hemen iyileştirmekten kaçınarak programda "kardeş Arap milleti" ifadesine yer verilmedi. Daha mesafeli bir yaklaşım benimsendi.⁸⁹ Buna ek olarak I. Gürsel Hükümeti programında Arap devletleriyle Batı dünyası arasında köprü vazifesi görme istekliliği açıkça göze çarpmaktadır. VIII. İnönü Hükümeti'nin programında (1961-1962) ise ortak tarihsel geçmiş ve dostluk hislerine yapılan vurguyla Arap devletlerinin iyiliğinin istendiği belirtilmiş, fakat devletler ismen zikredilmemiştir.⁹⁰ İnönü Hükümeti de selefi Gürsel hükümetiyle benzer şekilde Arap devletleriyle ilişkilerde kontrollü bir iyileşmeyi tercih etmekteydi. Bu durum diğer devletlere yönelik ifadelerin daha samimi ve

⁸⁷ RG, 6 Aralık 1957, S. 9775, s. 18306-18309.

⁸⁸ BCA, 22/05/1961 /Fon 010900 Kutu 7, D. 23, S. 4.

⁸⁹ <http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP24.htm>, (15.02.2015).

⁹⁰ RG, 4 Aralık 1961, S. 10974, s. 5974-5977.

içten olmasından da açıkça anlaşılmaktadır. IX. İnönü Hükümeti programında (1962-1963) ise, NATO, CENTO, Hindistan, Cezayir, Afganistan, Avrupa devletleri, ABD ve Balkan devletleriyle ilişkilere vurgu yapılmış olmasına rağmen Arap devletlerinden bahsedilmez.⁹¹ Hindistan ve Cezayir'den bahsedilmiş olması Türkiye'nin artık sömürgeci Batı devletlerini desteklemekte daha mesafeli bir tutum almaya karar verdiğini göstermektedir. Kıbrıs olaylarında yaşanan yalnızlık bu politika değişikliğinde etkili olmuştur.

Onuncu İnönü Hükümeti Programında da (1963-65) bir öncekiyle benzer olarak; NATO, Balkan devletleri, Sovyetler Birliği, Latin Amerika, bağımsızlığını kazanan Afrika memleketleri ve AET ile ilişkilere geniş yer verilmişken, Arap devletleriyle ilgili olarak; "Orta ve Yakın Doğu memleketlerine karşı yakın bir ilgi duymaktayız" şeklinde mesafeli bir söylem tercih edildi.⁹² 1966 yılında uzun süreden sonra Birleşik Arap Cumhuriyeti ile Türkiye arasında yeniden diplomatik ilişkiler kuruldu.⁹³ İlişkilerin iyileşmesinde Sovyetler ile yaşanan olumlu gelişmelerin de etkisi vardı.⁹⁴ Suat Hayri Ürgüplü Hükümet programında da (1965-1965) Arap devletleriyle ilişkilerde son dönemdeki iyileşmeden memnuniyet duyulduğu belirtilerek, X. İnönü Hükümeti programındakine benzer yaklaşım takip edildi. 1965 yılında yapılan seçimlerden sonra kurulan I. Süleyman Demirel Hükümeti programında (1965-1969), V. Menderes Hükümeti programında (1957-1960) yer alan ifadelerle benzer olarak ilk defa Arap devletleriyle ilişkilere geniş yer ayrılarak "bu zamana kadarki tereddütlü yaklaşımlardan vazgeçileceği" belirtildi. Demirel Hükümeti programındaki bu ifade muhafazakâr seçmen tabanına mesajdır ve Arap isyanının TDP'deki etkisinin de itirafıdır:

Orta Doğu'daki ve Magrip'teki kardeş Arap ve Müslüman memleketleri ile her türlü şüphe ve tereddüttten uzak, hakiki ve yakın bir dostluk kurmak ve çeşitli sahalarda verimli bir işbirliğini gerçekleştirmek başlıca amaçlarımızdan biri olacaktır. Bütün Arap memleketleri ile gelişen münasebetlerimiz çerçevesinde, diplomatik temsilciliklerin bu memleketlerin hepsinde karşılıklı olarak en yüksek seviyeye ulaşmış olmasını memnuniyetle karşılıyor ve olumlu bir adım telakki ediyoruz. Arap memleketleri meşru davalarında Türkiye'nin anlayış ve desteğine güvenebilirler.⁹⁵

I. Demirel Hükümeti programında yukarıda aktarılan ifadeler aklı, I. Dünya Savaşı esnasındaki Arap isyanının artık TDP yaklaşımını etkileyen bir faktör olmaktan çıktığını getirebilir. Ancak dönem içindeki gelişmelerin de etkisiyle, bu dönemde Arap devletleriyle ilişkilerde karşılıklı güven temeline oturmuş sürdürülebilir bir dış politika ilişkisinden bahsedilmesi mümkün değildi. Arap devletleriyle diplomatik münasebetlerle ilgili olarak bu tarihten sonraki, II ve III. Demirel (1969-1970; 1970-1971), I. ve II. Nihat Erim (1971-1971; 1971-1972), Ferit Melen (1972-1973), Naim Talu Koalisyon (1973-1974) Hükümet programlarında da benzer ifadelerle yer verildi.

Bu dönemde Türk-Arap ilişkilerinde mini bir kriz yaşandı. İsrail'de fanatik bir Yahudi 1969 yılı Ağustos'unda Müslümanların kutsal mekânı Mescid-i Aksa'da yangın çıkardı. Bunun üzerine Müslüman ülkeler arasında bir İslam Konferansı toplanmasına karar verildi. Bu girişim daha önce Suudi Kralı Faysal tarafından gündeme getirilen İslam Paketi'nden farklıydı. Türkiye laik bir ülkeydi ve böyle bir konferansta yer alması iç

⁹¹ RG, 9 Temmuz 1962, S. 11149, s. 7870-7876.

⁹² RG, 7 Ocak 1964, S. 11600, s. 1-7.

⁹³ Altuğ, Yılmaz, "Arap Dünyası", Milliyet, 28 Ağustos 1965, s. 2.

⁹⁴ Kürkcüoğlu, Türkiye'nin Arap Orta Doğusu'na..., s. 13.

⁹⁵ RG, 12 Kasım 1965, S. 12149, s. 1-13.

politikadaki laiklik tartışmalarını yeniden alevlendirebilir, İsrail ile ilişkilerde sorunlara neden olabilirdi. Özellikle Kıbrıs davasında yaşanan yalnızlık ve BM'de dört yıl önceki Kıbrıs oylamasında İran ve Pakistan haricinde hiçbir Müslüman ülkenin Türkiye'yi desteklememiş olması, benzer durumun tekrar yaşanmaması için İslam Konferansı'na katılımı gerektiriyordu. Belirtilen nedenle Türkiye İslam Konferansı'na katıldı. Fakat sonuç bildirgesine BM kararlarına uygun girişimlere destek verileceği şeklinde rezerv konuldu.⁹⁶ Bu tercih Türkiye'nin Arap ülkeleriyle ilişkilerini geliştirerek, özellikle Kıbrıs sorununda bu ülkelerin desteğini almayı arzuladığını, buna karşın ikili ilişkilerde belli bir mesafenin ötesine geçmek istemediğinin göstergesiydi.

1974 yılında toplumdaki İslami hassasiyetleri kullanarak seçmen tabanını genişletmeye çalışan Milli Selamet Partisi (MSP) ile Ecevit liderliğindeki CHP arasında kurulan Koalisyon Hükümeti programında (1974-1975) İnönü hükümetlerine benzer olarak Arap devletlerine yönelik TDP telakkilerinin mesafeli konumunun korunduğu görülmektedir.⁹⁷ CHP ve MSP koalisyon protokolünde de benzer ifadeler yer almıştır. Zikredilen durum programın, CHP'nin TDP önceliklerine göre düzenlenmiş olmasından ileri gelmekteydi. 1970'li yıllar Ortadoğu'da Sovyet etkisine bağlı sosyalist akımların yükseldiği, Baas Partisi geleneğinin her gün daha fazla taraftar bulduğu yıllardı.⁹⁸ TDP'nin Ortadoğu'ya karşı yaklaşımında, Filistinli Arapların İsrail'e karşı mücadelesine destek verme eğilimi mevcuttu.⁹⁹

1974 yılının Temmuz ve Ağustos aylarındaki Kıbrıs harekâtları sonrası yıkılan CHP-MSP Koalisyon Hükümeti'nden sonra kurulan Sadi İrmak Hükümeti programında (1974-1975) tarihsel geçmişe vurgu yapılarak Arap devletleriyle ilişkilere önem verileceği, IV. Demirel Hükümeti programında (1975-1977) ise ilk defa, Suudi Arabistan, Mısır, Libya, Lübnan, Kuveyt, Ürdün ve diğer Arap devletlerinin isimleri tek tek sayılarak "kardeş Arap devletleriyle" ilişkilerin güçlendirileceği ifadesi yer aldı.¹⁰⁰ IV. Demirel Hükümeti'nin MSP dâhil sağ partilerden müteşekkil bir milli cephe hükümeti görünümü Arap devletleriyle ilişkilerin programda oldukça geniş şekilde yer almasını sağlamış olmalıdır. II. Ecevit (1977-1977), V. Demirel Koalisyon (1977-1978), III. Ecevit (1978-1979) ve VI. Demirel (1979-1980) II. Milli Cephe Hükümeti programlarında Arap devletleriyle ilişkilere verilen önem kendine geleneksel ifadelerle yer bulmuştur.¹⁰¹ Aynı yıllarda, 23. CHP kurultayında kabul edilen parti programında Arap devletleriyle ilişkilere herhangi bir vurgu yapılmamıştır.¹⁰²

CHP parti programıyla benzer olarak liderliğini Süleyman Demirel'in yaptığı Adalet Partisi (AP) seçim beyannamesi incelendiğinde, dış politikanın genel hatlar ile ele alındığı, Arap devletlerine yönelik TDP yaklaşımına değinilmediği görülmektedir.¹⁰³ 1980'li yıllar Arap devletlerinin, İsrail karşısındaki mağlubiyetleri sonrasında Batılı devletlerle daha yakın ilişkiler kurmaya çalıştığı yıllardır.¹⁰⁴ Bu diyalog çalışmalarında Türkiye kendisine yer bulamamıştır. Buna karşın 1980'li yılların ortalarından itibaren Arap devletleriyle ilişkilerde belli bir iyileşme yaşandığı söylenebilir. 1969 yılında kurulan ve

⁹⁶ Kürkçüoğlu, Türkiye Orta Doğu ..., s. 167-168.

⁹⁷ RG, 8 Şubat 1974, S. 14793, s. 1-7.

⁹⁸ Toker, Metin, "Önce Siyasi Bağımsızlık, Arap Sosyalizminin Üç Katı Prensibi: Bağımsızlık-İslamiyet-Milliyetçilik", Milliyet, 18 Mayıs 1969, s. 5.

⁹⁹ BCA, 1968 /Fon 030100 Kutu 129, D. 841, S. 7.

¹⁰⁰ RG, 18 Nisan 1975, S. 15207, s. 1-10.

¹⁰¹ RG, 6 Kasım 1979, S. 16221, s. 1-28.

¹⁰² Cumhuriyet Halk Partisi Programı 1976, Ajans Türk Matbaacılık San. Ankara, 1976.

¹⁰³ Adalet Partisi Seçim Beyannamesi 1973, TBMM Kütüphanesi, 1973, s. 27-28.

¹⁰⁴ Altuğ, Yılmaz, "Avrupa-Arap Diyalogu'nun Geleceği", Milliyet, 13 Mart 1980, s. 2.

çok fazla işlevi olmayan Türk-Arap Müşterek Ticaret Odası'nın 1986 yılında Türkiye'de gerçekleştirilen toplantısına 21 Arap devletinin katılması ve Arap temsilcilerin toplantı esnasındaki beyanları söz konusu iyileşmeyi desteklemektedir.¹⁰⁵ 1980'li yıllar itibarıyla oluşan TDP telakkilerine dayanılarak oluşturulacak yaklaşım zikredilen keyfiyetin Arap isyanı sonrası şekillenen güvensizliğin aşıldığı anlamına gelip gelmeyeceği sorusuna yönelik net bir cevabı içinde barındırmaz.

Türk siyasal hayatında demokratik süreci ikinci kez sekteye uğratan 12 Eylül darbesi sonrasında kurulan Bülent Ulusu (1980-1983), I. ve II. Turgut Özal (1983-1987; 1987-1989), Yıldırım Akbulut (1989-1991), I. Mesut Yılmaz (1991-1991), VII. Demirel Koalisyon (1991-1993), I. Tansu Çiller (1993-1995), II. ve III. Tansu Çiller Koalisyon (1995-1995; 1995-1996), II. Yılmaz Koalisyon (1996-1996) ve Necmettin Erbakan Koalisyon Hükümet programlarında (1996-1997) ise Arap devletleriyle ilişkiler geleneksel ifadelerle yer almıştır. Bu dönemde TDP yaklaşımında Arap devletleriyle mütekabiliyet esasına göre ikili ilişkileri geliştirme isteği ve İsrail işgaline karşı Filistin'deki mücadeleye daha yakın bir duruşun tercih edildiği göze çarpar. Aynı yıllarda Mısır ve Türkiye arasındaki ilişkilerde tansiyon bölgedeki liderlik hesapları nedeniyle bir kez daha yükselmiştir.¹⁰⁶

1996-1997 yılları arasında kurulan Refah Partisi (RP) ile Doğru Yol Partisi (DYP) Koalisyon Hükümeti Programında sürekli İslami hassasiyetlere vurgu yaparak seçmenlerin oyunu kazanmaya çalışan Necmettin Erbakan'ın Arap devletleriyle ilişkilere daha fazla yer verilmesini şart koşması beklenebilirdi. Ancak RP'nin 1996 yılı parti programında, “[...] tarih ve kültürel bağlarla bağlı olduğumuz ülkelerle münasebetlerimizin daha da fazla geliştirilmesi[...]¹⁰⁷” şeklinde bir vurgu yapılmıştır. Buna karşın hükümet programında Arap devletleriyle ilişkilere “İslam ülkeleri” şeklinde birkaç kelime ile değinilmesi tercih edilmiştir.¹⁰⁸ Erbakan Hükümeti'nin, demokrasiye yapılan ikinci dolaylı müdahaleyle sona ermesinin ardından kurulan III. Yılmaz (1997-1999), IV. Ecevit (1999-1999), V. Ecevit Koalisyon Hükümet programlarında (1999-2002) yine benzer geleneksel diplomatik ifadelerin yer aldığı görülür. Bu yaklaşımda Türkiye'de Soğuk Savaş sonrasında yükselen İslamcı eğilim ve bu yükselişi durdurmaya yönelik girişimlerin etkisi büyüktür.

2002 yılında yapılan seçimler ile yeniden merkez sağ seçmene hitap eden İslami hassasiyetleri yüksek bir parti olan Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) halen devam eden kesintisiz iktidar dönemi başladı. AKP yılları aynı zamanda Türkiye'nin 1950-1960 yılları arasında olduğu gibi Batı ile ilişkilerde ve modernleşme sürecinde Arap devletlerine önderlik yapmak istediği yıllardır. Lakin 1950-1960 dönemi ile benzer olarak 2003-2015 döneminde de Arap devletlerinin liderliğini üstlenme politikası başarısız olmuştur. Nitekim 2014 yılı Ekim ayında BM Güvenlik Konseyinde geçici üyelik oylamasında Arap devletlerinden destek alınamaması ve Mısır ile gerginleşen ilişkiler, Suriye krizi, Irak ile yaşanan sorunlar ve Mısır-Yunanistan-GKRY ile İsrail üçgenindeki Türkiye karşıtı ittifak arayış ve oluşumları bu durumun en açık göstergesidir.¹⁰⁹

AKP Hükümet programlarında Arap devletleriyle ilişkilerde; İslam Konferansı Örgütü, Filistin sorunu, Arap coğrafyasındaki geri kalmışlık, çatışmalar ve savaşlar ile kötü idarelerin ortadan kaldırılması arzusu gibi hususlar etkili olmaktadır. Programda Arap

¹⁰⁵ “Arap Dünyası Türkiye'den Memnun”, Milliyet, , 27 Kasım 1987, s. 5.

¹⁰⁶ Rubin, Barry, “Arap Birliği, Mübarek'in Arap Liderliği İçin Manevra Zirvesi”, Milliyet, 24 Nisan 1996, s. 1, 5.

¹⁰⁷ Refah Partisi Programı 1986, Eser Matbaası, Samsun, 1986, s. 31-32.

¹⁰⁸ RG, 9 Temmuz 1996, S. 22691, s. 1-16.

¹⁰⁹ “Türkiye üçüncü turda kaybetti”, Cumhuriyet, 16 Ekim 2014.

coğrafyasının “tarihte olduğu gibi barış, istikrar, refah ve medeniyetin merkezi” olmasına yönelik istek de dile getirilmiştir.¹¹⁰ AKP programında, NATO, ABD, Kıbrıs, Balkan devletleri, AB, Orta Asya Türk cumhuriyetleri, Kafkaslar, Çin, Rusya ile ilişkiler detaylı olarak, Arap devletleri ise “Partimiz, İslam ülkeleriyle ilişkilere özel önem vermektedir [...] İKÖ[...] İSEDAK'ın faaliyetlerine daha somut bir içerik kazandırılması için çalışılacaktır” şeklinde yer verilmiştir.¹¹¹

Her ne kadar detaylı ifadelerle belirtilmese de içeride ve dışarda uygulanan politikalar dikkate alındığında AKP Hükümet programlarında Arap isyanının etkisinin TDP yaklaşımını şekillendirdiğini söylemek artık mümkün değildir. Nitekim, Kasım 2015 genel seçimleri sonrasında yine AKP tarafından kurulan 64. Hükümet programının “Etkin, Hakkaniyetli, İtibarlı Dış Politika” başlığı altında; Arap devletleriyle ilişkilere vurgu yapılarak sıcak mesajlar verilmiştir.¹¹² 64. Hükümet programında ise AKP'nin son dönemde özellikle Ortadoğu'ya yönelik uygulamaya çalıştığı pro-aktif dış politika yaklaşımını da açıkça görülmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Arap isyanına giden süreç Mekke Emiri Şerif Hüseyin ile Mısır Sömürge Yüksek Komiseri McMahon arasında 1915 yılı Temmuz ayı ile 1916 yılı Mart ayı arasında gerçekleşen mektup teatisiyle planlanmıştır. İsyanı diğer Arap kabile şefleri de destek vermişlerdir. Şerif Hüseyin de dâhil diğer Arap kabile şefleri şayet isyan ederek İngilizlere yardım etmeselerdi, ya da isyan niyeti 1915 yılı sonuna kadar ortaya çıkartılabilsen, ne güney cephesi bu kadar kolay çöker ne de Filistin işgal edilebilirdi. Ayrıca, Şerif'in yardımı olmadan İngilizlerin Arap yarımadasını işgal etmesi de olası değildi.

Arap isyanının sonuçları belki de asilerin bile hesaplamadığı oranda, hem Ortadoğu'nun hem de Anadolu'nun kaderinde zincirleme olumsuz etkilere neden olmuştur. İsyan neticesinde Arap yarımadasının büyük kısmı İngiliz-Fransız sömürgesi haline gelirken, Osmanlı Devleti'nin yenilgisi çabuklaşmıştır. İsyan sonrasında Arap halkları Osmanlı Devleti'nden ayrılarak kendi kaderlerini kendileri tayin etmek durumunda kalmışlardır. Asilerin, isyan esnasındaki davranışları ve düşmanla işbirliğine can atmaları Cumhuriyet'in kurucu kadroları tarafından unutulmamış, Arap çöllerinden dönmeyen Türk askerlerinin yası uzun süre Türk halkının toplumsal hafızasında tutunmuş, ulusal bellek asileri affetmemiştir.

Bu çalışmanın başlıkta kurgulanan sorunsalı irdelendiğinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından 2015 yılına kadar geçen sürede Arap devletlerine yönelik TDP'nin karşılıklı güvenden yoksun, mesafeli, sürdürülebilir olmayan telakkilerinin tamamen ve sadece Arap isyanı ile ilişkili olduğu ileri sürülemez fakat mütereddit yaklaşımların isyanla tamamen ilişkisiz olduğu da iddia edilemez. Elde somut veriler bulunmadığı ve toplum hafızasındaki tarihsel travmanın genellikle yüksek sesle ifade edilmemesi nedeniyle Arap isyanının TDP üzerinde ne derece etkili olduğu sorusuna net bir cevap vermek ya da kesin bir saptama yapmak olası değildir. Zira metinde de belirtildiği üzere TDP'nin Arap devletleri telakkilerini şekillendiren çok sayıda faktör olagelmıştır ve bu faktörler büyük oranda güncel dünya gelişmelerinden de etkilenmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı'dan farklı olarak yönünü Batıya, batılılaşmaya çevirmiştir. Buna karşın Arap coğrafyası II. Dünya Savaşı sonuna kadar büyük oranda müstemleke durumundadır, II. Dünya Savaşı sonrasındaki ABD-Sovyet bloklaşması

¹¹⁰ TBMM Tutanak Dergisi, C. I, Yasama Yılı 1, Birleşim 9, 13 Temmuz 2011.

¹¹¹ AK Parti Seçim Beyanamesi 2002, TBMM Kütüphanesi, 2002, s. 92-93.

¹¹² 64. Hükümet Programı, TC. Başbakanlık Yayını, 25 Kasım 2015, s. 139-150.

Ortadoğu'ya yönelik politikaları etkilemiştir, İsrail ile ilişkiler de soruna neden olmuştur. Örnekleri çoğaltmak mümkündür ve bunların hepsi TDP'nin Ortadoğu telakkilerinde az ya da çok etkide bulunmuş faktörlerdir. Fakat TDP'nin Arap devletlerine yönelik yaklaşımında özellikle Cumhuriyet kurulduktan sonraki ilk elli yılda Arap isyanının hiç etkide bulunmadığını söylemek olası değildir. Yüksek sesle dile getirilmese de, hükümet programlarında da açıkça görüldüğü gibi TDP, Ortadoğu ile ilişkilerde Arap isyanından az ya da çok etkilenmiş, isyan güven bunalımı ile müteredit yaklaşımlara temel teşkil etmiştir.

Sonuç olarak, 1914-1918 yılları arasındaki Arap isyanı uzun süre Ortadoğu'ya yönelik TDP yaklaşımındaki eksi çarpanlardan bir tanesidir. Burada akla gelebilecek ikinci olgu, sınırın diğer yakasındaki Arap halklarının Türkiye'ye yönelik dış politika telakkilerinin nasıl ve hangi faktörler tarafından şekillendirildiği sorusudur. Bu konunun ayrı bir çalışma ile detaylı bir şekilde araştırılması gerekmektedir. Tarihte yaşanmış anlaşmazlık ve güvensizlikler üstü örtülerek, açıkça söylenmeyerek ya da yokmuş gibi davranılarak yok olmazlar, irdelenmeleri ve sebep sonuç ilişkisi içinde açıklığa kavuşturulmaları daha sağlıklı sonuçlar alınmasının en etkin yoludur.

KAYNAKÇA

Arşiv Vesikaları ve Resmi Belgeler

- Arab Bulletin, No. 52, 54, 56, 57, 59, 62, 63, 64, 106, Hedjaz, Intelligence, May-September 1917.
- Archive Editions, Records of the Hijaz 1798-1925, Vol 7, 1910-1918, (ed. A. L. P. Burdett), London, 1996.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA).
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Sina-Filistin Cephesi, Harbin Başlangıcı'ndan İkinci Gazze Muharebeleri Sonuna Kadar, IV. Cilt 1. Kısım, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, S: 3, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1979.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Sina-Filistin Cephesi, IV. Cilt 2. Kısım, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, S: 3, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1986.
- Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE).
- Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 18 Şubat 1331 (1915), D. 1, C.: 2, İS: 2.
- TBMM Tutanak Dergisi, C. I, Yasama Yılı 1, Birleşim 9, 13 Temmuz 2011.
- TBMM Tutanak Dergisi, C. I, Yasama Yılı 1, Birleşim 9, 13 Temmuz 2011.
- TC. Resmi Gazete, 10 Mart 1935, S. 2950; 9 Kasım 1937, S. 3754; 18 Mart 1943, S. 5358; 15 Ağustos 1946, S. 6386; 27 Mayıs 1954, S. 8717; 6 Aralık 1957, S. 9775; 6 Aralık 1957, S. 9775; 4 Aralık 1961, S. 10974; 9 Temmuz 1962, S. 11149; 7 Ocak 1964, S. 11600; 12 Kasım 1965, S. 12149; 8 Şubat 1974, S. 14793; 18 Nisan 1975, S. 15207; 6 Kasım 1979, S. 16221; 9 Temmuz 1996, S. 22691.

Telif Eserler

- Akdevelioğlu, Atay, ve Kürkçüoğlu, Ömer, "Orta Doğu'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası*, C. I: 1919-1980, 16. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011. s. 615-652.
- Alkan, Necmettin, *Selanik İstanbul'a Karşı, 31 Mart Vakası ve II. Abdülhamit'in Tahttan İndirilmesi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.
- Armaoğlu, Fahir, *Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları 1948-1988*, 2. Baskı, İş Bankası Yayını, İstanbul, 1991.
- Ataöv, Türkkaya, *Mavi Kitaba Yanıt*, 4. Baskı, İleri Yayınları, İstanbul, 2006.
- Baldry, John, "British Naval Operations against Turkish Yaman 1914-1919", *Arabica*, T. 25, Fasc. 2, Haziran 1978. s. 148-197.
- Best, Antony, et al., *International History of The Twentieth Century And Beyond*, 2. Baskı, Routledge, Londra ve Newyork, 2008.
- Cafer el-Askeri, *İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli*, (Çev. Halit Özkan), Klasik Yayınları, İstanbul, 2008.
- Cemal Paşa, *Hatıralar*, Haz. Alpay Kabacalı, 5. Baskı, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2010.
- Checkel, Jeffrey, "The Constructivist Turn in International Relations Theory," *World Politics*, C. 50, S. 2.
- Davişa, Adid, *Arap Milliyetçiliği - Zaferden Umutsuzluğa*, (çev. Lüfi Yalçın), Literatür Yayıncılık, 2004.
- Derveze, İzzet, *Osmanlı Filistininde Bir Posta Memuru*, (Çev. Ali Benli), Klasik Yayınları, İstanbul, 2007.
- Fırat, Melek, ve Kürkçüoğlu, Ömer, "Ortadoğu'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası, 1919-1980*, C. I, (ed. Baskın Oran), 16. Baskı, İstanbul, 2011. s. 615-635.
- Holt, P. M., *Egypt and the Fertile Crescent 1516-1922*, Cornell University Press, USA, 1980.

- Kavak, Özgür, “Dünyevî Bir “Fıkıh” İnşasına Doğru: Reşid Rıza’nın Fıkıh Usûlü Eleştirisi ve Modern Fıkıh Düşüncesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 37, 2009/2.
- Kayalı, Hasan, Jön Türkler ve Araplar, (çev. Türkan Yöney), 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.
- Köse, İsmail, Hicaz İsyanı, Selis Yayınları, İstanbul, 2013.
- _____, “Stotzingen Misyonu: İngiltere ile Almanya’nın Arap Yarımadası ve Afrika’daki Mücadelesi”, *Tarih Bilinci*, S. 29, Eylül, 2014.
- Kürkçüoğlu, Ömer, Osmanlı Devleti’ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918), Ankara Üniversitesi Yayını, Ankara, 1982.
- _____, Türkiye’nin Arap Orta Doğusu’na Karşı Politikası (1945-1970), Ankara Üniversitesi Yayını, Ankara, 1972.
- Leffler, Melvyn P., “Strategy, Diplomacy, and the Cold War: The United States, Turkey, and NATO 1945-1952”, *The Journal of American History*, C. 71, No. 4, Mart 1985. Oran, Baskın, Türk Dış Politikası, C. I, 1919-1980, 16. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Renouvin, Pierre, I. Dünya Savaşı ve Türkiye 1914-1918, çev. Örgen Uğurlu, Örgün Yayınevi, 2004.
- Rubin, Barry, “Arap Birliği, Mübarek’in Arap Liderliği İçin Manevra Zirvesi”, *Milliyet*, 24 Nisan 1996.
- Sonyel, Salahi, “Albay T. E. Lawrence, Haşimi Araplarını, Osmanlı İmparatorluğuna Karşı Ayaklanmaları İçin Nasıl Aldattı”, *Bellekten*, C. LI, S. 199, 1987. s. 232-279.
- Tibi, Bessam, Boğaz’ın İki Yakası, Avrupa ile İslamcılık Arasında Türkiye, (çev. Sevinç Kabakçıoğlu), Doğan Kitap, İstanbul, 1996.
- Toker, Metin, “Önce Siyasi Bağımsızlık, Arap Sosyalizminin Üç Katı Prensibi: Bağımsızlık-İslamiyet-Milliyetçilik”, *Milliyet*, 18 Mayıs 1969.
- Türkmen, Zekeriya, “Lozan Konferansına Uzanan Süreçte Musul Meselesi ve Askeri Yönden Çözüm Arayışları (1919-1923)”, *Tarafların Bakışıyla Lozan Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul Üniversitesi, 9-10 Mayıs 2014, İstanbul, 2015.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi, Karlofça Antlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, 6. Baskı, C. 4, Böl. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988.
- Wendt, Alexander, *Social Theory of International Politics*, Cambridge University Press, 1999.

Parti Programları ve Seçim Beyannameleri

64. *Hükümet Programı*, TC. Başbakanlık Yayını, 25 Kasım 2015.
- Adalet Partisi Seçim Beyannamesi 1973*, TBMM Kütüphanesi, 1973.
- AK Parti Seçim Beyannamesi 2002*, TBMM Kütüphanesi, 2002.
- C.H.P. Programı-Mayıs 1935*, Ulus Basımevi, Ankara, 1935.
- Cumhuriyet Halk Partisi Programı 1976*, Ajans Türk Matbaacılık San. Ankara, 1976.
- Refah Partisi Programı 1986*, Eser Matbaası, Samsun, 1986.

Gazete ve İnternet Siteleri

- Altuğ, Yılmaz, “Arap Dünyası”, *Milliyet*, 28 Ağustos 1965.
- _____, “Avrupa-Arap Diyalogu’nun Geleceği”, *Milliyet*, 13 Mart 1980.
- _____, “Avrupa-Arap Diyalogu’nun Geleceği”, *Milliyet*, 13 Mart 1980. *Cumhuriyet*, *Milliyet*, “Arap Dünyası Türkiye’den Memnun”, 27 Kasım 1987.
- <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-41/hilafetin-dis-cephesi> (16.03.2016).
- <http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP1.htm> (14.02.2015).

<http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP20.htm> (14.02.2015).

<http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP24.htm> (15.02.2015).

<http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP3.htm> (14.02.2015).

Toker, Metin, “Önce Siyasi Bağımsızlık, Arap Sosyalizminin Üç Katı Prensibi: Bağımsızlık-İslamiyet-Milliyetçilik”, *Milliyet*, 18 Mayıs 1969.

“Türkiye üçüncü turda kaybetti”, *Cumhuriyet*, 16 Ekim 2014.

Washington Post, 100 Miles in 7 Days, 28 July 1916.